

Центар за научна истраживања
САНУ и Универзитета у Нишу

Јован Ћирић
ГРАДИШТЕ

Центар за научна истраживања
САНУ и Универзитета у Нишу

Јован Ћирић

ГРАДИШТЕ
хроника села

Ниш, 2006.

Центар за научна истраживања
САНУ и Универзитета у Нишу

СЕЛА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Проф. др Јован Ђирић
ГРАДИШТЕ
хроника села

Рецензенти:

Проф. др Недељко Богдановић
Проф. др Драган Жунџић

Издавач:

Центар за научна истраживања
САНУ и Универзитета у Нишу

За издавача:

Мирослав Пантић, академик

УДК:

Универзитетска библиотека
"Никола Тесла" у Нишу

Унос текста:

Институт за социологију
Филозофског факултета у Нишу

Ликовна синтеза:

Проф. Видан Папић

Техничка припрема:

Миле Ж. Ранђеловић, дипл. инж. ел.

Штампа:

"СВЕН", Ниш

Тираж:

200 примерака

ISBN 86-7025-407-7

Јован Ђирић

ГРАДИШТЕ
хроника села

Ниш, 2006.

Издавање ове монографије суфинансирано је од стране Министарства
науке и заштите животне средине Републике Србије,

САДРЖАЈ

РЕЧ ИЗДАВАЧА.....	9
ПОЛОЖАЈ.....	11
ПРИРОДНА СРЕДИНА.....	12
Геолошки састав	12
Геоморфологија (морфогенеза)	13
Клима.....	17
Хидрографија.....	18
Природни биљни и животињски свет.....	20
ТОПОНИМИ (ЗВАНА МЕСТА)	22
СТАНОВНИШТВО	33
ИСТОРИЈА.....	37
РАЗВОЈ, ОРГАНИЗАЦИЈА И ИЗГЛЕД АТАРА.....	57
РАЗВОЈ, ОРГАНИЗАЦИЈА И ИЗГЛЕД НАСЕЉА.....	60
КУЋА, ДВОРИШТЕ И ОКУЋЈЕ	62
ПОЈАТЕ	72
ПРИВРЕДА - РАНИЈА И КАСНИЈА.....	76
Натурална привреда.....	76
Тржишно-грађанска привреда	82
НАРОДНИ ЖИВОТ (КУЛТУРА)	90
ШКОЛСТВО И ВАСПИТАЊЕ	97
ЗДРАВСТВО	102
ФИЗИЧКА КУЛТУРА И СПОРТ	106
СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ.....	107
СПИСАК КАЗИВАЧА	109
БЕЛЕШКА О АУТОРУ	111

РЕЧ ИЗДАВАЧА

У Одсеку за проучавање народа Центра за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета у Нишу започела је реализација пројекта *Становништво југоисточне Србије*. Предвиђено је да се у оквиру пројекта, поред истраживања састава и кретања становништва југоисточне Србије, започне и са издавањем серије монографија под заједничким називом *Села југоисточне Србије*. Разлоге за покретање ове серије не би требало посебно истичати. Више је него очигледно да различити, противречни друштвени процеси воде старењу становништва, осиромашивању и замирању многих села не само у области југоситочне Србије. Ускоро више неће бити живих «информатора» за прикупљање етнографске и дијалектолошке грађе.

Ове чињенице имали су у виду покретачи и настављачи познате библиотеке *Хроника села*, коју су деценијама издавали Одбор САНУ за проучавање села и Културно-просветна заједница републике Србије. Ценећи напоре и значајне резултате ове библиотеке, а имајући у виду тешкоће са којима се у последње време сусрећу њени ентузијастични уредници, као и посебно изражен проблем убрзаног «нестајања» села у југосточној Србији, сматрали смо упутним да покренемо едицију *Села југоисточне Србије*, како бисмо наставили, допунили и, надамо се, унапредили настојања наших уважених претходника.

Серију *Села југоисточне Србије* започињемо монографијом *Градиште*, аутора др Јована Ћирића, дугогодишњег професора социологије насеља и демографије на Универзитету у Нишу (у пензији), и, такође, дугогодишњег сарадника библиотеке *Хроника села*. Стога тај почетак има и извесну симболичку димензију, и ми се искрено надамо да ће се део те симболичке енергије уградити и у ово наше истраживачко градиште.

У Нишу,
децембра 2005.

ИЗДАВАЧ

Градишки кањон

ПОЛОЖАЈ

Градиште је прво село на улазу у Сићевачку клисуру с белопа-
ланачке стране, с десне стране Нишаве. Насеље села и атар налазе се
на језерском поду (дно плиоценог језера), одакле је почело кањонско
усецање Нишаве у језерски под. Село, нарочито насеље села на иви-
ци кањона, слично је ластином гнезду.

Насеље села налази се на надморској висини 440-465 метара, а
атар, почев од кањонског дна на Нишави (245 метара) с јужне стране,
до гребена Сврљишких планина (Плеш 1267 метара) на северу, има
релативну висину у распону 1022 метра. Село се, иначе, налази на
географским координатама 43° 41' северне географске ширине и 22°
11' источне географске дужине, по Гриничу.

Атар села велики је 16,22 km² и граничи се Нишавом с југа; Душ-
маном, Слбицом и Младеновим гробом са запада; Плешом, Црно-
љевским преслапом, Пернатицом и Ланишћим врхом према селима
у Сврљишкој котлини са севера, и Комином, Радевим каменом,
Параловом, Ђуричким долом, Србеницом, Лозјима, Јустеницом и
Јадцом са истока. Село је окружено атарима Црнча, Островице, Сиће-
ва, Белоиња, Црнољевице, Округлице, Гулијана и Долца.

Јужном ивицом села, долином Нишаве, на кањонском дну,
од 1886/87. године пролази железничка пруга Софија – Ниш, а од
1964. године, на истом положају, Нишавска магистрала, као друмска
веза између Софије, Пирота и Ниша. Језерским подом, на којем се
изградило и насеље села, пролазио је у античко доба и у средњем
веку пут кроз Сићевачку клисуру с утврђењем на Чуки, по којем је
село добило име. Траса пута је данас запуштена и зарасла у коров.

Планински масив Сврљишких планина, са врховима преко
1000 метара, одваја градишки атар од Сврљишке котлине са севера,
истовремено излаже га јужној климатској експозицији и штити од
хладних утицаја са севера. Градиште због тога има нешто топлије
поднебље у односу на суседна села с друге стране Сврљишких пла-
нина.

ПРИРОДНА СРЕДИНА

Геолошки састав

Атар села припада Сићевачкој клисури. Налази се у њеном узводном делу, на улазу у клисуру с белопаланачке стране, на десној страни Нишаве. У више него двотрећинском износу покривен је кречњачким стенама, кредне старости (барем). Остатак припада танком слоју, знатно еродираних и спирањем однетих неогених (углавном плиоцених) језерских седимената, који, с млађим наносима, представљају главне ратарске површине села.

Градишки кањон, детаљ, октобар 2003.

Местимично на површину израњају и премезозојске стене – карбонско-пермски филити и пешчари. Моћно су тектоником изломљене и изувијане и понегде знатно издигнуте: углавном изван атара села. У подини, по правилу под кречњацима, представљају тело (срце) Суве и Сврљишких планина. С обзиром на своју старост – више стотина милиона година – не само да су вододржне (на њиховој контактної граници с кречњацима избијају главна врела ове области), већ су и грађевински најчвршће, консолидоване и најкомпактније. На појединим мањим местима – у другим деловима Сићевачке клисуре више и шире – кроз њих се пробијају и еруптиви.

Фосили језерске фауне у неогеном материјалу на долачкој страни

Млађе, постмезозојске (неогене) творевине (језерски седименти) у издашнијој мери препокривају дно Белопаланачке, Островичке и Нишке котлине, док су исти седименти у атару Градишта, с обзиром на његову локацију у самој Клисури, плићи, деградирани и већином спрани.

Геоморфологија (морфогенеза)

Атар Градишта (16,22 km²) припада Сићевачкој клисури. Простире се између гребена Сврљишких планина (Плеш, Пернатица) и Нишаве, у северно – јужном правцу, и између граница атара Сићева и Долца, у западно – источном правцу.

Најстарија прошлост овог простора везана је за горњи палеозоик (перм) – пре више стотина милиона година – кад је овај простор

лежао на дну (океана) Тетиса и кад се ерогеним процесима извршило прво, херцинско набирање. Тада су из океана изашли бројни слојеви (у овом простору филити, пешчари) који данас представљају главну водонепропусну зону (тело, срце) Сврљишким планинама и Сићевачкој клисури и који чине подину кречњацима.

У мезозоику, пре свега током креде, кроз више од стотину милиона година, наталожили су се дебели слојеви кречњака (љуштура изумрле фауне на дну мора) који данас представљају главну кречњачку масу атара.

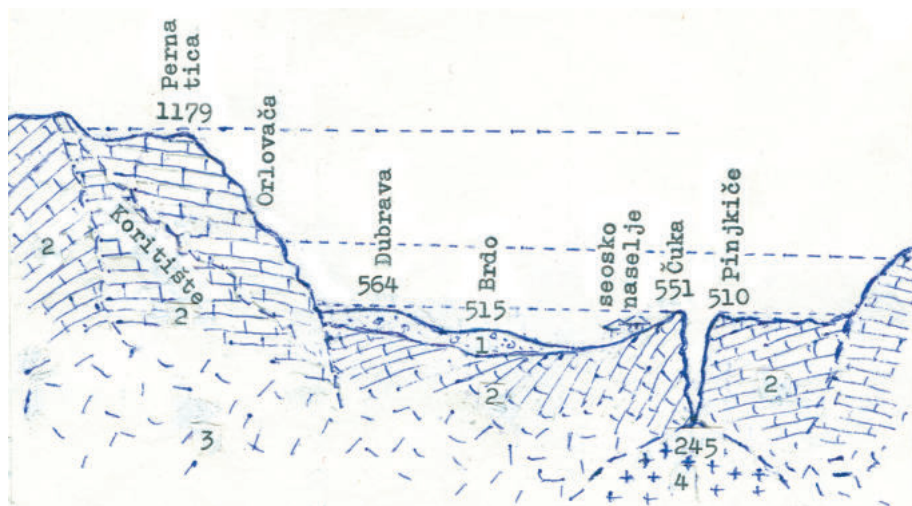

Доњи језерски под: Градишки кањон и кичер, октобар 2003.

Ови слојеви, током олиго–миоцена у следећој геолошкој епохи, кроз неколико десетина милиона година, били су изложени снажном деловању тектонике којом приликом је извршено велико убирање и раседање земљине коре у Сићевачкој клисури и шире, као и у простору атара Градишта. Том приликом је вероватно формиран и расед под Плешом. У том процесу, такође, уздизале су се кречњачке масе у сектору Сврљишких и Суве планине, на једној, и спуштале котлине на другој страни. Током ових процеса, поред поменутог раседа под Плешом, настајали су и најстарији подови, абразионе терасе и клифови на Сврљишким планинама.

Радом егзогених сила крајем миоцена и у полицену, кроз више милиона година, простор је заравњиван прерастајући у велику полиценску површ. Трансгресијом Панонског мора пре његовог

дефинитивног отицања Ђердапском клисуром, узводне области, у овом случају долине Мораве и Нишаве, поново су испуњаване водом. Истовремено плиоценска површ се ломила и извијала издижући се у неким деловима (Валожје на Сувој планини на преко 1400 – 1600 метара надморске висине), у неким на око 600 метара (Плоча и Куновичка површ) кад је прекинута језерска веза између Паланачке и Нишке котлине, у неким не преко 1000 – 1300 метара (Плеш, Пернатица, Зелени врх), у неким, на данашњим висинама 450 – 520 метара, где је досегнуто дно плиоценског језера (дно које данас представља платформу-под) на којем су се формирали атари Градишта и Сићева, укључујући и њихова насеља. У другим случајевима, дуж бројних раседа, спуштале су се котлинске депресије Белоаланачке, Островичке и Нишке котлине. Осцилирајући водним нивоима на разним висинама, заливско-језерски нивои оставили су серију подова, тераса и клифова. Ове је Ж. Мартиновић у својој студији о Сићевачкој клисури (објављеној у Зборнику радова Филозофског факултета у Приштини, књига V, 1968) набројао «најмање шест». По истом аутору, почев од језерског дна/пода (данас платформе) «па до данас настаје нови еволутивни развитак» (*Нишка котлина – генеза и еволуција*, Београд, 1976, стр. 106).

Попречни профил источног дела Сићевачке клисури на линији Пернатица (1179 m) – Пикњице (510 m). Главни абразиони и доњи језерски под (језерско дно) приказани су цртицама:

1. неоген, 2. кредни кречњаци, 3. палеозојски пешчари, 4. еруптиви.

Обе фазе, и маритивно-језерска и флувио-денудациона, одликују бројне међуфазе и подфазе с многобројним геотектонским и морфолшким облицима, и то, пре свега, у кречњацима: подови, терасе,

прибрежни језерски седименти, клифови, вртаче, жлебови, шкрапе, остењаци, сипари, јаме, поткапине, итд.

На данашњој висини 450 – 510 метара, на којој се појавило језерско дно, почео је флувио-денудациони процес Нишаве и бочних притока. Њиме су, до данас, по Ж. Мартиновићу, Морава и Нишава извршиле 17 вертикалних засецања и изградиле исто толико тераса. Оне се, у значајној мери, поклапају с Миланковићевом климатском математичком теоријом терестичких промена климе (Милутин Миланковић, *Астрономска теорија секуларних варијација климе*, Глас СКА, књига CXLIИ, Београд, 1931).

Облик. У предњем плану: део Вељег дола и језерског пода.

Посебно су интересантне глацијалне промене климе с одговарајућим траговима у рељефу, трагови који су уочени у рељефу високе зоне Суве планине, али који, до сад, нису констатовани на Сврљишким планинама и у атару Градишта.

Сићевачка клисура – којој припада знатно већи простор него што се уобичајено сматра – са око 60 km² (по Уредби о заштити парка «Сићевачка клисура» и по просторном плану Завода за урбанизам, 77,46 ha), представља посебну плиоцену и постплиоцену геоморфолошку целину. У њој се могу издвојити четири карактеристична дела: планински обод Сврљишких планина, део висоравни Плоче и Куновичке површи (с Обликом и Кусачом), Островичка котлина и Сићевачка клисура у ужем смислу. Ова последња, као пробијница

у језерском поду, дуга је 15,9 km (по П. Јанковићу преко 17, а по М. Костићу 17 km). У њој се могу издвојити три дела (целине): Градишки кањон (око 5 500 m), коридор у Островичкој котлини (око 2000 m) и Сићевачка клисура у ужем смислу (око 8 400 m). Градишким кањоном ограничен је атар Градишта с јужне стране, према селу Црнчу.

Клима

На подручју језерског пода и у нижим деловима атара клима је умереноконтинентална, а на Сврљишким планинама субпланинска и планинска. У подручју деловања умереноконтиненталне климе лета су умерено топла, а зиме умерено хладне и снеговите. Прелазна годишња доба, пролеће и јесен, добро су изражена. Јесен је нешто топлија од пролећа. Захваљујући експозицији Сврљишких планина на северу, атар Градишта има нешто топлије поднебље у односу на поднебље сврљишких села, с већим степеном осунчаности и нешто већом укупном сумом топлоте. Због своје изложености југу и већој укупној суми топлоте, висинска граница успевања бројних култура (пшенице, кукуруза, кромпира, повртарских биљака, винограда, итд.) нешто је виша него у преко-сврљишким крајевима, а избор природног биља и његов медоносни састав је нешто већи.

У условима субпланинске и планинске климе на Сврљишким планинама лета су свежија и зиме снеговитије. Ратарске културе и ратарска производња, због тога, овде нису заступљени, али је зато у овој зони у прошлости било јако развијено сточарство, нарочито овчарство. Крајем другог и почетком трећег миленијума, због миграције становништва, ова зона је у производно-привредном погледу била јако запуштена, зарасла у шибље и коров.

Што се тиче количине и распореда падавина, јављају се одређене разлике између износа падавина на језерском дну и количине која падне на Сврљишким планинама. Износи падавина у сеоском насељу, које се налази на језерском дну (платформи), крећу се у годишњој вредности око 600 mm, да би се ова количина на Плешу, Пернатици и Зеленом врху у годишњем износу повећала на око 900 и 1000 mm. Поменути количине довољне су за развој ратарских култура, поготову што се у доброј мери излуче у мају и јуну, али су недовољне током лета (у јулу, августу и септембру), због чега се јављају повремене суше, а и бројни извори и бунари у том периоду пресушују, или им се јако смањи издашност. Несташица воде погађа и људе и стоку, иако мештани (бар они с којима сам разговарао) сматрају да је Градиште добро снабдевано изворском водом. Насеље села се деценијама, и може се рећи вековима, снабдевало водом из (пред Други светски рат) каптираног извора у Ливађу, на улазу у насеље, и из сеоских бунара.

Захваљујући органима месне власти (нарочито Чедомиру Крстићу), насеље је 1971. године добило водоводску воду, после чега је чесма у Ливађу напуштена.

Падавине у зимском делу године падају углавном у облику снега. Током пролећних дана топљењем снега и из снежница подземни хоризонти атара (издан) релативно се добро натопа водом. Али, с обзиром на кречњачки карактер земљишта и местимично већи нагиб терена, падавине, односно снежница, доста брзо нестају у кречњачким пукотинама и сипарима.

У летњем делу године падавине се често излучују у облику плъскова. После плъскова и након топљења снега јављају се бујице које наносе приличну штету.

Услед сече шума и приличне обешумљености атара, појачано је деловање ерозије и денудације, па се, на овој основи, у селу јавила необична прича о томе да «камен расте». На моје питање: како то «камен расте», у селу сам после Другог светског рата добио одговор да је некад, кад су њихови очеви и дедови орали, земља била дебела, а сада «заоравају у камен».

Количина и распоред ветрова у селу су нормални. Иако повремено, нарочито у летњем делу године, за кратко дуне и вихор, али он не наноси већу штету.

Хидрографија

Главна хидрографска компонента Градишта је Нишава. Она, међутим, тангентно с јужне стране дотиче атар села; осим тога, прилично је недоступна на дну Градишког кањона.

Нишава је, с друге стране, ерозивна база свим долинама, сухо-долицима, бујицама и јаругама, које са својим долинама, по правилу правцем од севера према југу, пресецају градишки простор. Вода у њима, делимично с изузетком Ливађа и потока у долини Вељег дола (који је уз то понорница), тече повремено, углавном после топљења снегова или после већих падавина, док су у сушном делу године њихове долине углавном безводне. Кречњачки састав земљишта, одроњене стене и местимично моћне насlage сипара, преко којих или кроз које теку ови потоци и бујице, чине да се понекад понашају и као понорнице. Захваљујући великом паду, кречњачкој подлози и јакој ерозивно-корозивној снази, ови водотокови и бујице су, неретко, на појединим местима издубили дубоке и стрме усеке и кланце кроз које је тешко проћи. Четири су такве долине најкарактеристичније: Ливађе, Вељи дол, Падине с Кланцем и долина под Ковачевцем (Тмни дол).

Ливађе, које у разним својим деловима носи разна имена је, својим хидрографским садржајима, прва међу наведеним долинама, гледано с источне (долачке) стране. Настаје од извора из сектора Дубраве. С обзиром на то да је вода с њихових извора већином текла, а и да данас тече, преко језерског (неогеног) материјала, долина има шире и блаже стране које су или под природном вегетацијом (шикаре, шуме и утрине) или су под културама (баште, виногради и њиве). Дно ове долине у њеном средњем делу је, због плитке издани и могућности наводњавања, главна баштенска површина Градишта. Близина долачког дола, који је нижи и дубљи, осим тога бујично настрોјен, прети да пиратеријом преотме и преусмери горњи ток Ливађа на своју страну. Тек при крају, на ивици кањона, поток долине и долина се леме у улазни простор Градишког кањона. Мештани су у том простору формирали стазу, којом у облику пречице излазе на нишавску магистралу и железничку постају у Радов долу. У долини, пред улазом у сеоско насеље, уз пут и стазу за Долац, сељаци су 1938. године, залагањем народног посланика попа Јове, изградили чесму, са које се, не рачунајући неколико сеоских бунара у насељу (од којих су неки пресушивали у сушном делу године), цело насеље снабдевало водом. После Другог светског рата, 1970/71. године, организованим залагањем сеоске заједнице, у којој се највише истакла месна власт, сеоско насеље је добило водовод. Стара чесма је после тога запуштена и зарасла у коров (њени остаци су се почетком XXI века још могли видети).

Друга долина с активним потоком, која би могла бити споменута, јесте полигенетска долина потока – понорнице – Вељи дол. Долина има два зачетка: један хидрографски слабије издашан, у кречњачко-шумској зони у раседу под Плешом и, други, издашнији, у нижој долинској зони, с бочним изворима Врбовац и Цуриловац. Заједничка вода, нарочито вода доњих извора, коришћена је у време Турака и након ослобођења, све до ослобођења у Другом светском рату, за покретање витлова шест воденица. На почетку трећег миленијума (2003) стајали су остаци само једне од њих. Долина Вељег дола у горњем делу је доста широка (њу пресеца антички и средњовековни пут трасом језерског пода), богатије је застрта неогеним материјалом и због тога је била у прошлости (до пред крај XX века) боље обрађена. Потом се сужава у кречњачку клисуру Вељи дол, испуњену разноврсним крашким материјалом и формама: стенама, поткапинама, плитким пећинама, жлебовима, шкрапама, сипарима, итд. У њој поток нестаје као понорница (мишљење неких мештана је да је вода отишла у подземље након минирања стазе којом се из долине излазило на Нишавску магистралу). У најнижем делу долине, кањону, поток долине је усекао ждрело, које су нишки

планинари назвали Ћирићев пролаз, јер је овај, потпомажући се алпинистичким техникама, први после Другог светског рата прошао кроз њега. У време изградње Нишавске магистрале (1964) радници су минирањем стена у ждрелу просекли стазу, а на магистрали поставили аутобуску постају. Тиме је мештанима Градишта омогућен приступ каменолому у Светој Петки, где је један број становника овог села нашао запослење.

Трећи поток и долина под њим, на западној страни атара, почиње с извором у потесу Падиње, под оголелом кречњачком масом Страња у појасу Сврљишких планина. И поток, који пресушује, и долина под њим краћи су и мањег значаја. Горњи део долине (Падиње) био је ишаран шумским луговима, пашњацима, местимично појатама и обрадивим површинама, а потом, након Другог светског рата, запуштен. Под њим, на нивоу језерског пода, пролази траса античког и средњовековног пута. Затим и поток и долина улазе у кањонски простор, где се, над Нишавом, завршавају стрмим стеновитим одсеком.

Последњи извор који би могао бити споменут је Ковачевац на западној страни атара. Слабе је издашности и пресушује. И он је својом долином (узводно Тмни дол) предиспониран у кречњацима. На кратком одстојању, од око стотину метара, пресеца језерски под и руши се у Градишки кањон где нестаје.

У сеоском насељу има неколико бунара који махом пресушују. У средселу, са западне стране, налазио се и налази се бунар који је увек имао воде и којег су мештани користили за пиће (за људе и стоку). Одмах после Другог светског рата мештани су бунар озидали, избетонирали и осигурали. Али, откад је у селу уведена водоводска вода (1971), бунар се за пиће не користи.

Постоји и слабо издашан извор на Сврљишким планинама под Плешом, звани Крушка. Извор су пастири користили за пиће (за људе и стоку). Поред извора била су направљена дрвена корита за напој стоке. На самом Плешу налази се вртача Локва с водом која је као појило много значила пастирима. За напој стоке користила се и роса, односно кишница и снежница из разних удубљења у кречњачким стенама.

Природни биљни и животињски свет

Према забелешкама путописаца, нарочито с дубровачког подручја, котлинска пречага између нишке и белопаланачке котлине – Плоча и Куновичка површ са Сићевачком клисуром – представљала је у средњем веку «океан шума». Средњовековни путописац М. А. Пигафета, пролазећи овом облашћу 1567. године, забележио је, између осталог, да су пролазећи овим крајем ушли у тако густу шуму да «кад

су њом први и други пут пролазили били зелени (од сенки огромног дрвећа) као да су били болесни; преваливши гору, нестало је њихове зелене масти» (боје). Такав је овај предео био и у ранијем античком и средњовековном добу, премда о томе има незнатних забележака.

С обзиром на пошумљеност, непроходност, као и на опасности – пре свега од хајдучије – која је вребала на котлинској пречази између Нишке и Белопаланачке котлине, нарочито у клисурастом и кршевитом делу око Нишаве, осим података о хајдучима («зликовцима») и збеговима, података о селима нема. Турски пописи села из XV и XVI века који, скоро под истим данашњим називима, помињу сва села у нишком и белопаланачком крају, не помињу села у најкршевитијем делу Сићевачке клисуре: Сићево, Равни до, Островицу, и само узгред Градиште и Црнче. То значи да се пописивачи нису усуђивали да зађу у овај крај. Због тога, осим података о манастирима, црквистима и античким и рановизантијским археолошким налазима, других података (осим оних који се могу наћи у народном предању) нема.

Десни, северни обод Белопаланачке котлине, коме изнад Нишаве и Градишког кањона на улазу у Сићевачку клисуру припада и атар Градишта, знатно је обешумљенији од левог, јужног обода Котлине који припада Сувој планини. Поред геолошког састава (кречњак и пермски пешчари), разлог томе је и климатска експозиција јужне подгорине Сврљишких планина с више инсолације и топлоте. Главни разлог је, ипак, сеча, па и спаљивање шума у прошлости, нарочито у XIX веку, било из нехата било ради добијања зиратног зељишта.

Рињска површ на Сврљишким планинама, која се на западној страни сужавајући се протеже до Плеша, па и даље, доминантно је предео голог краса. Само се делимично и ретко у овој «каменитој пустињи», која донекле подсећа на «месечев пејзаж», наилази на зелени крас и разбацано жбуње (отуда: Зелени врх).

Део некадашњег шумског покривача («океана шума») – на већим висинама под буквом, а у нижим под храстом (у разним варијантама) – у атару Градишта сачувао се до 1971-75. године само на пространој абразионој тераси у подгорини Сврљишких планина – Дубрави. Сечом у прошлости (због пашњака и обрадивих површина) био је скоро потпуно посечен. Почетком трећег миленијума, након иселења становништва, на спонтаној основи поново се обнавља.

Нижи делови сеоског атара, укључујући и сеоско насеље и пробојницу Нишаве (Градишки кањон), уз знатној мери су обешумљени и закрасели. Већи и дебљи комплекси зиратне (обрадиве) земље налазе се доминантно на источној – долачкој – страни. Ојачаним спирањем, ерозијом и крашком корозијом земљишта појачане су појаве бујица и пресушивања вода и бунара у сушном делу године.

С обзиром на јужну експозицију градишког атара и његову заштићеност Сврљишким планинама од хладнијих утицаја са севера, али захваљујући и преовладавајућем кречњачком терену и крашкој подлози, јавио се рефугијум неких средоземних биљака (ендеми) (појава која је карактеристична за целу Сићевачку клисуру). Бројни биолози – фитофизиолози и зоолози (В. Николић, Н. Диклић, Б. Јовановић, С. Сотиров и други) – на теренима Сићева, Градишта, Долца и још неким теренима Сићевачке клисуре, утврдили су значајна налазишта жалфије, пелина, мајчине душице, хајдучке траве, чубре (ртањског чаја), клеке и других медоносних и лековитих биљака.

У ранијим вековима на подручју Градишта, као и у суседним атарима (Сићево, Долац, Црнче, итд.), могле су се видети и срести дивље животиње: сисари, папкари и птице (медведи, вукови, срне, дивокозе, рисови, веверице, сури орао, дивље мачке, дивље свиње, јазавци, итд.), које се спомињу у локалним причама и легендама, али којих данас, углавном, нема. Остали многобројни примерци фауне и флоре, који су карактеристични за сва ванградска и сеоска подручја, могу се видети и данас.

Тек након миграционог процеса који је после Другог светског рата (након 50-их – 60-их година) захватио село, природна вегетација – жбуње, шикаре, шибље, итд. – почела је, стварајући станиште бројним раније насталим представницима флоре и фауне, поново спонтано да се заодева и оживљава. На пример, године 2003. виђене су срне.

ТОПОНИМИ (ЗВАНА МЕСТА)

Топоними Градишта могу се поделити на топониме платформског дела (укључујући сеоско насеље) и топониме подпланинског и планинског дела.

Топоними платформског дела су:

СТАЊАНОВ ВРХ (у топографској карти Војно-географског института 1:25000 Савојнов врх, фигурирају и други називи). Заобљен врх (520 m) који с источне стране ограничава и затвара долину Ливађа. На јужној страни врх се, преко кречњачких стена, окомито спушта и ломи у улазни део Градишког кањона. На источној страни, застртој језерским (неогеним) седиментима (углавном под виноградама и другим ратарским површинама, почетком XXI века прилично запуштеним и зараслим у шипражје и коров), доста се неосетно прелази у долачки атар. На северној страни врх се наставља

на неогену Пајну главу. Превојем између ова два узвишења сеоским путем (асфалтираним 1986. године) преко Ливађа улази се или излази из сеоског насеља. Теме врха је после Другог светског рата пошумљено зимзеленом вегетацијом.

ГУЈИН КРС – топоним под теменом Стањановог врха у близини границе долачког атара. Ради се о старом сеоском гробљу («Старо гробиште») којег се данашњи житељи Градишта не сећају или једва сећају. На Гујином кресу су егзистирала три прастара крста, постоји и «запис» («оброк»). Љубомир Јовановић је у свом винограду у овом потесу изоравао кости, новчиће, прстење и гривне. У Тамњанову, у пределу Гујиног крса, деца су после једне провале облака сакупљала бакарне, позеленеле новчиће.

ПАЈНА ГЛАВА – узвишење (510 m) и простор у неогеним седиментима на источној страни атара. Одваја градишки од долачког атарског простора. Између Пајне главе и Стањановог врха (постоје и други називи), преко неогеног превоја, води траса главног сеоског пута, асфалтираног 1986. године, којим се из Долца стиже у Градиште и обратно. С обзиром на геолошки састав земљишта, махом је под виноградима и другим културама, почетком XXI века прилично запуштеним.

Поглед са Чуке на долину Ливађе и гробен Сврљишких планина

ГОРЊИ СТУБАЛ, ДОЊИ СТУБАЛ, СТАНИШИЦА, ПАЛАВАЦ, ГРАДИЊЕ, ЛИВАЂЕ. Релативно плитка долина са истоименим из-

ворима, изграђена у неогеном материјалу, на источној страни сеоског атара. Зачиње се у горњој зони Дубраве под планином, а завршава стрмим кречњачким прегибом над улазом у Градишки кањон. Прегибом се ломи и спушта стрма сеоска стаза, којом се избија на Нишавску магистралу и железничку постају Радов Дол. Због натопљености водом, као и због својих релативно благих страна, представља главну повртарску (с баштама) и једну од водећих ратарских зона Градишта, с виноградима, ливадама, воћњацима и њивама. Превојем између Стањановог врха и Пајне главе, преко Ливађа, сеоским путем, асфалтираним 1986. године (заслужни: Драган Димитријевић, новинар из Ниша, генерал Вучетић и представници локалне власти) улази се у сеоско насеље. Реч је о, од Долца до превоја измењеној, бољој траси старог античког и средњовековног пута, који је језерским подом, бочно од Via Militaris-а, водио кроз Сићевачку клисуру. На месту где пут у Ливађу додирује дно долине, изграђена

Дубрава, 1954.

је, заслугом народног посланика поп Јове и мештана, 1938. године, чесма из које се насеље снабдевало водом. Вода за чесму била је доведена из баровитог извора у Градињу, удаљеног око 100-150 метара узводно и то глиненним цевима.

ДУБРАВА – пространа абразиона тераса неогеног језера у подножју Сврљишких планина, североисточно од сеоског насеља. Врхови: 546 и 538 метара. До иза Другог светског рата била је обрасла густом храстовом и мешовитом шумом, која је била последњи остатак некадашњег «океана шума». Представљала је и представља заједничку сеоску својину, са «записом» посвећеним светом Николи. (Запис је 1889. године поставио Димитрије Милић. За запис се на дан свеца «кувала» молитва и секао колач. Иначе, деца су, с вршњацима из Долца и Крупца, овде долазила на излет, трчкарала и играла лопту.). Осим извора у сектору Дубраве, пре свега с горње стране, биле су нанизане бројне појате, на којима се чувала и хранила многобројна стока: овце, козе, коњи, магарци, краве. Шума је била густа и чиста, а кад је од стране Шумске управе у Белој Планици посечена (1970-75), развила се у скоро непроходну шикару, из које се почетком трећег миленијума већ пробијало дрвеће. Приликом уништавања Дубраве мештани су покушали петицијом Народној скупштини у Београду (потписало је 80 мештана) да спасу овај шумски простор, али без успеха.

Брдо са делом насеља (у предњем)
и Сврљишким планинама (у задњем плану).

БРДО – топоним и брдо северно од сеоског насеља. Некада је било под шумом, која је крчењем одстрањена. Денудацијом и еро-

зијом крчевине су се временом испостиле, хумус спран. Пошумљавањем после Другог светског рата вегетација се донекле обновила. Каптирањем извора Станишица (1970), у простору Брда изграђен је резервоар одакле се сеоско насеље (од 1970. године) снабдева водом.

Градишки кањон и Чука (Видиковац) 551 m (у задњем плану).

ГРАДИШКИ КАЊОН – новоуведени израз за узводни (горњи) део Сићевачке клисуре, који чини јужну границу атара. Иначе, у селу се за овај простор чују разни изрази (најчешће: Сићевачка клисура) или, једноставно, не постоји заједничко име за овај део атара. Састављен је од кречњака кредне старости и представља пробојницу Нишаве, од нивоа језерског дна (језерске платформе) (горњи плиоцен и постплиоцен) до данашњих дана. Кршевит је и једва проходан. Изградњом железничке пруге (1886) и пролаза нишког водовода (почетком осамдесетих година XX века), постао је, без обзира на бројне тунеле и поткапине, проходан.

ЧУКА (551 m) – брдско узвишење изнад сеоског насеља, с чије јужне стране Нишава раседом улази у теснац/кањон. Планинари Ниша су је прогласили за «видиковац», јер се с њеног темена пружа прекрасан поглед на Градишки кањон, Сићевачку клисуру, Облик, гробен Сврљишких планина са Плешом и остали природни и културни крајолик. На Чуки су сачувани остаци некадашњег утврђења/града, које је чувало и бранило улаз у Сићевачку клисуру, као и пут који је у античко доба и у средњем веку једним својим краком водио језерским подом кроз Сићевачку клисуру. По утврђењу (градини), које се налазило на Чуки и чији се остаци још распознају, село је добило име.

ГОРЊА МАЛА – део сеоског насеља, под Чуком, на већој надморској и релативној висини од другог дела, половине насеља, на нижој висини. Старији део насеља, с обзиром да се колонизација Словена у VI и VII веку почела одвијати у овом простору, то јест под самим зидинама каструма на Чуки. Горњу малу од Доње мале раздваја простор црквишта свете Петке, који данас представља средсело. Локација црквишта у средселу је посредни доказ прастаре засељености Градишта, с обзиром на то да је запис (оброк) свете Петке из неког спољњег простора пресељен у средсело. Време овог догађаја ником у селу није познато.

Доња и Палашевска мала

ДОЊА И ПАЛАШЕВСКА МАЛА – млађи део сеоског насеља северно и ниже од Горње мале и средсела. Са Горњом малом чини целину сеоског насеља. Домови (куће) већином су засељени и форми-

рани на кућним имањима деобом старијих домова под Чуком, или досељавањем придошлица у нека старија времена. Из позиције манастиришта, оброка и црквице свете Петке у средселу, на граници Горње и Доњо-палашевске мале, посредно се види (доказује и сазнаје) прастара засељеност Градишта.

КИЧЕР (КИЧЕРЈЕ) – топографски простор западно од сеоског насеља. Уведен је у топографску карту Војно-географског института 1:25000 под тим називом, иако се у народној, сеоској номенклатури, спомиње и под другим називима. Ради се о узвишењу (441 m) у делу дна плиоценог језера (језерског пода) изнад кањона Нишаве. Више је, због кречањачког састава и обешумљености, значајан као испашисте, него као ратарски простор.

Доњи део Вељег дола («Ћирићев пролаз»).

ВЕЉИ ДОЛ – већа полигенетска, већином крашка долина северно-јужног правца пружања западно од сеоског насеља. Зачетак долине је у кречањачко-шумско-пашњачкој зони у раседу Коритишта под Плешом. Зачиње се изворима Врбица и Коритиште, премда су

главни извори потока који је храни водом нешто ниже: Врбовац и Цуриловац. Долина Вељег дола пресеца језерски под релативно плитком удолином. Њу је, од античког доба до данас, пресецао антички и средњевековни пут Сићево – Градиште. На потоку долине за време Турака и после ослобођења од Турака до Другог светског рата радило је шест воденица (Палашевска, Ђорговска, Зорина, Таткова, Живинска и још једна), по Р. Ђурићу четири воденице: Српћинска, Ђорговска, Зорина и Бордкова. Све су оне и сада исправне и уз мало ангажовања спремне су да ступе у погон. Међутим, нема ко да их користи. (Седма воденица била је у Долцу, у близини Нишаве). Данас се виде рушевине само Ђорговске воденице. У доњем делу долина прераста у типичну крашку клисуру с многобројним крашким творевинама на бочним странама и дну: с блоковима стена, поткапинама, плитким пећинама, жлебовима, шкрапама, итд. У том делу поток понире и поново се јавља у кориту Нишаве. У последњем, најнижем делу, Вељи дол се завршава непроходним ждрелом (Ђирићев пролаз) у којем су радници на Нишавској магистрали 1964. године минирањем просекли стазу, какао би мештанима Градишта омогућили излаз на магистралу. По казивању неких мештана, средњи део долине назива се Конопљиште, јер се некад овде топила конопља («грснице»). Иако је средњи доњи део кршевит, њен горњи део је питом, под шумским луговима, крчевинама, пашњацима и другим ратарским културама, а највиши део долине под шумом. Крајем другог и почетком трећег миленијума, као последица сеоске миграције, долина је већином напуштена и зарасла у шикару, коров и шуму.

ПАДИЊЕ – део језерског пода под Коритиштем, Лазом и Страњем, западно од Дубраве, надморске висине 500 – 580 метара. Питомији је део долине од долине под њим, која је бујична и кршевита. С доње стране пресеца је траса старог пута Градиште – Сићево. До краја XX века био је под луговима, крчевинама, пашњацима и местимично под ратарским културама (виногради), а на почетку XXI века, због исељавања срановништва, углавном зарастао у шипражје и шуму.

ЛАЗ – пружа се више Падиња, под литицама Страња и у подножју шумовитог, раседом предиспонираног Коритишта, на надморској висини 580 – 660 метара. И он представља дно плиоценског језера, премда захвата његове горње подпланинске и абразионе делове. У односу на Падиње шумовитији је и више припада планинско-пашњачкој зони Градишта. Унеколико је био и обрађен, Страњем и Сврљишким планинама заштићен је од северних, хладнијих утицаја, због чега се горња граница ратарских површина у њему пење на нешто веће висине.

Топоними субпланинског и планинског дела атара су:

КОРИТИШТЕ – Расед под Плешом формиран у кредним кречњацима (барем), вероватно још у олиго-миоцену. При врху Плеша је сужен и уско усечен у планинску масу, а затим му се кракови шире према Лазу, Дубрави и сеоском насељу. Осим што је бујичан, кршевит и испуњен кречњачким материјалом, представља највећу, али млађу, обновљену, шумску зону Градишта. Бочне стране су му кршевите, стрме и неприступачне, избраздане и обogaћене остењацима, сипарима, шкрапама, жлебовима, поткапинама, плитким пећинама, итд. У шумској зони значајна су, пре свега с гледишта напајања стоке, два извора: Врбица (Круша) и Коритиште. Први је слабоиздашан, други богатији водом. Оба су се користила и користе се за напајање стоке (оваца, коза, коња и говеда). Изнад првог, у правцу Плеша, налази се већа али плитка пећина погодна за пландовање стоке. Поред другог је крст (запис), постављен 20. јуна 1898. године и црквица – капелица из XX века. Капела је посвећена светом Илији и поред ње се на дан свеца (2. августа) сече колач. Капела (црквица) се у последњој деценији XX века сама од себе срушила, а целокупни простор је нарастао у шикару и шуму.

ОРЛОВЕ СТЕНЕ (Орловача, постоје и други називи) – источна, кршевита кречњачка страна Сврљишких планина, над литицама Коритишта, под Плешом. Окомита је, кршевита и тешко приступачна. Користила се и користи се углавном за високопланинску испашу стоке.

Коритиште (расед под Плешом), 2. октобар 2003.

Литица Страња изнад Коритишта, октобар 2003.

СТРАЊЕ – западна кршевита кречњачка страна изнад Лаза и Коритишта, под Плешом. Гола је и кршевита. Тек данас, након исељења радно способног становништва и након смањења или изумирања планинског сточарства, поново се заодева шумом.

Плеш (1267 m), октобра 2003.

ПЛЕШ (1267 m) – врх и крашка површ на Сврљишким планинама и, истовремено, највиши врх у атару. Изграђују га доњокредни кречњаци (барем) више од 350 метара дебљине. Захваљујући

Вртача на Плешу, октобра 2003.

свом кречњачком саставу, у простору Плеша заступљени су бројни и разноврсни крашки облици: шкрапе, вртаче, пећинице («дупке»), блокови стена, сипари, итд. Испод врха, у правцу сеоског насеља, пружа се дуг и окомит расед, вероватно олиго-миоцене старости. С обзиром на висину и геолошки састав, припада зони планинске климе и планинског сточарства. На Плешу је улегнуће Локве, из којег су се људи и стока могли напајати водом.

ТУПАНАР – крашка површ плиоценског порекла на Сврљишким планинама, западно од Плеша, надморске висине 920 – 1050 метара.

Вајарско дело природе. Жлебови и жлебићи на Тупанару, октобра 2003.

Сва је представљена и испуњена разним крашким, ерозивним и корозивним облицима, тако да делимично наликује на месечев пејсаж. С јужне стране је обешумљен, а са северне (белоинске) стране је под шумом, махом, буковом. Служи, пре свега, као испасиште за стоку.

ГРАДИШКИ РЕДОВИ – стрма, јужна, кречњачка експозиција Сврљишких планина, под Тупанаром, на западној граничној страни атара, надморске висине 540 – 1000 метара. Простор је махом огољен, али делимично и под шумом, и првенствено служи као испасиште за стоку. Под топографским простором Градиштанских редова пружа се, доста уска, зона дна плиоценског језера (градиштанска платформа), преко које је водио стари антички и средњевековни, а данас међусеоски пут Сићево – Градиште.

Осим наведених, значајнијих топонима, у селу, у свим зонама, егзистирају и други многобројни мањи топоними, који овде нису ближе разматрани.

СТАНОВНИШТВО

Међу свим насељима и селима Белопаланачке општине (47 насеља и села), Градиште, Клење, Теловац, Тамњаница, Клисура, Црнче и Горњи Рињ сматрају се најстаријим селима, с најстаријим аутохтоним родовима и становништвом. Према мишљењу Михајла Костића (Белопаланачка котлина – друштвеногеографска проучавања, издавач Географски институт «Јован Цвијић», књига 23, Београд, 1970), Градиште као подграђе и село под Чуком егзистирало је још у доба Јустинијана (VI век), али, по Костићу, вероватно још и раније.

Словенском колонизацијом (VI и VII век) село је словенизирано и добило је данашњи назив по кастелу (граду) на Чуки, чији се остаци и данас распознају. У потоњим вековима село и његово становништво, попут понорнице, живели су «у мраку» (ишчежавају), да би се први пут поузданије појавили на светло дана крајем турске владавине, када је село било «слободно» и развијено без спахије (без турског господара).

На прастару засељеност села и веома старе, аутохтоне, сељачке родове упућује и податак да мештани села не знају за своје порекло. Пошто ниједан род са стране у време ослобођења од Турака и касније није дошао у село – осим рода сеоског ковача Рома Јованче Бакића, који се у време Првог светског рата доселио из Црвеног Брега и који је после Другог светског рата умро – у селу су, пре велике економске миграције након Другог светског рата, живели и живе веома стари, аутохтони родови.

Међу овим, стариначким, родовима могу бити наведени: Шибалинци, Радуловци, Буђаранци и Митићи (славе Светог Јована). Међу њима су се издиференцирали, као млађи, родови: Младеновићи, Радуловићи, Ђорђевићи, Крстићи, Величковићи и Митићи. Род Шибалинаца, на пример, чинио је за време Турака породичну задругу с 30 чланова, с имовином од око 1000 грла ситне стоке и великим комплексима земље. Али, с распадом кућне задруге крајем XIX (можда и почетком XX века), разгранали су се бројни бочни родови («појасеви»). Стариначки родови су и Српкинци, Ђорговци, Златрговци, Ђуринци, Тричковци, Латковци, Андреинци, Даинци и Касалејци, који славе углавном Светог Ђорђа. Међу њима, као млађи родови, издиференцирали су се: Крстићи, Ђорђевићи, Јовановићи, Ђурићи, Андрејићи, Бранковићи, Здравковићи и Ранђеловићи. У стариначке родове сврставају се и Палашевци, с млађим родовима као што су: Крстићи, Јовановићи, Величковићи и Живковићи, који славе Свете Враче. Стариначком роду припадају и Живинци (млађи следбеници Цветковићи), који славе Светог Аранђела. Стариначки родови су и Сећеравци, Милинци и Џаноглинци, чији су млађи следбеници Савићи, Благојевићи, Петровићи, Марковићи, Крстићи, Милићи, Петковићи, Младеновићи, Величковићи и Момчиловићи, који славе славу Светог Николу, а неки и Светог Јована. Удајом у село су дошле неке снаје. Једна од њих пред Други светски рат је дошла из западне Србије, док су друге довођене из других села, а најчешће из Долца. Женидбене и удадбене везе су се углавном одвијале између родова у самом селу.

Било је и стариначких родова који су, било од куге (чуме) или «сами од себе» изумрли. Такав је, на пример, у Градишту био род Ђећеровци.

Градиштански старинци су јако разгранати. Тако су од основних родоначелничких стабала бочно настали бројни каснији родови («појасеви»), што данашњим житељима онемогућава или, бар, отежава старо-родовску идентификацију. Родовска веза међу овим новоформираним родовима могућа је једино преко крсне славе (јер се крсна слава кроз деценије и векове преносила преко мушког потомства), према земљишној (топографској) близини и распореду имања, преко близине (суседства) гробова на сеоском гробљу, понекад на основу сећања (помена и читуља на заветинама), али такво препознавање ишло је доста отежано. Разграничавањем и заборавом, потомци стариначких родова су касније ступали у брачне везе и новоорођавања.

Неки стариначки родови у Градишту, нарочито такозвани стариначки родови «непознатог порекла», у доста бурним временима XVII, XVIII и XIX века (до ослобођења од Турака) досељавали су се

у Градиште и бекством из почитлучених, или угњетених и узнемираваних села низијских крајева Белопаланачке котлине и других котлина. Мимикријски сакривено Градиште на улазу у Сићевачку клисуру, попут других села-збегова, пружало је у овом шумовитом, кршевитом и тешко приступачном крају, доста добро и повољно скровиште и прибежиште пред потерама или осветом турских господара, или Крџалија.

Поред усељавања, истина у мањој мери и то после ослобођења од Турака, било је и исељавања. Позната је једна исељеничка струја из Градишта, која се крајем XIX века иселила у село Малча код Ниша.

Насељавање у Градиште за време Турака и после ослобођења, по правилу, обављало се без тешкоћа. Слободне земље било је у изобиљу, а симбиоза и узајамно испомагање међу староседеоцима и досељеницима били су узорни и на великој висини. Неки мештани, иако је то у Градишту био ређи случај, ишли су после ослобођења од Турака у Шумадију, ка Београду или у Влашку у печалбу. Године 1961, кад је већ увелико почела радничка емиграција, из Градишта су у каменолом Света Петка и у Ниш, као дневни мигранти (укупно њих 48), одлазили бројни мештани, а неки су се, као претходница, дефинитивно исељавали у Нови Долац поред железничке пруге.

Из појединих назива родоначелника стариначких родова (Радул, Џурџа, Ђорга, Латко, Даја, Касалеја, Палаш, Мила, Џана), непосредно или посредно, да се закључити да су у насељавању најстаријих родова у Градишту имали учешћа и седелачки Власи. Исти су били симбиозно измешани са словенским становништвом, а затим су се, највероватније током XV и XVI века, асимиловали у Словене.

Према подацима које је сакупио Михајло Костић, као и на основу података новијих пописа, у Градишту је од ослобођења од Турака (1878) до 2002. године живео следећи број домаћинстава и становника:

Година	Домова (касније домаћинстава)	Становника	Број чланова по дому (домаћинству)
1878	40	377	9.42
1890	45	408	9.17
1895	51	423	8.27
1900	57	417	7.32
1910	64	481	7.52
1921	66	435	6.59
1948	90	541	6.01
1961	92	392	4.26
1971	80	234	2.92
1981	73	174	2.39
1991	51	98	1.92
2002		65	

Из горњих података, као и на основу непосредних истраживања на терену, може се закључити следеће:

1. Број становника од ослобођења од Турака до 2002. године (124 године) најпре расте а затим опада, нарочито од 1948. године.

2. Ударни део опадања наступио је после Другог светског рата, од 1965 до 1970. године, и то, пре свега као последица економске миграције. У том периоду наступило је масовно иселавање радно способног и биолошки активног становништва и то најчешће у Нови Долац (код железничке станице), Ниш, Београд, Војводину и друге крајеве и градове, махом у Србији.

3. Број чланова по дому (домаћинству) од времена ослобођења од Турака стално је и константно опадао: од преко девет и осам чланова крајем XIX века, на око осам до шест чланова у првој половини XX, четири до три члана шездесетих-седамдесетих година, али још увек с благо позитивним природним прираштајем, и са мање од три члана и с негативним прираштајем («бела куга» и «старачка домаћинства») после седамдесетих-осамдесетих година XX века. Док је сеоска четворогодишња основна школа за време Другог светског рата радила са 70 до 80 ученика, године 1957. због помањкања ђака престала је с радом. Године 2002. у селу је живео само један ученик.

4. Из претходног табеларног прегледа се такође види да, док је број становника од 1950. године почео опадати, број домова (домаћинстава) најпре је (између два светска рата) растао, а онда (после Другог светског рата), и то од 1980. године, почео нагло опадати. Ова појава индиректно показује да су нека домаћинства у селу крајем XIX и почетком XX века живела у облику породичних задруга, потом (између два светска рата) у облику проширених домаћинстава, а после Другог светског рата у облику изразитих инокосних (малочланих) домаћинстава. Тек кад је талас експлозивне емиграције 60-их и 70-их година XX века захватио село, почео је нагло да опада и број становника и број домаћинстава; с друге стране, процес застаревања са старачким домаћинствима почео је изразито да захвата село.

У наредном попису (2011. године) могло би се очекивати, и по основу броја становника и по основу броја домаћинстава, гашење села, односно његово биолошко свођење на најмању могућу меру. Међутим, из чињенице да у селу није примећено веће и битније отуђивање власничке имовине (земље), ипак, могла би се очекивати обнова (ревитализација) становништва и села на некој новој привредној и поготову туристичкој основи.

С аспекта привредне оријентације и у структуралном погледу, становништво Градишта је, историјски гледано, углавном до Другог светског рата, било пољопривредно-сточарско-земљорадничко се-

ло. Тек након Другог светског рата, радно способно и млађе становништво почело је да напушта и мења своја традиционална пољопривредна занимања. Највећи број и проценат мештана после Другог светског рата отишао је на рад у каменолом «Света Петка», затим на ниже квалификоване положаје на железници и на разна нижа квалификацијска места у индустрији и привреди уопште. Није забележен – осим у три случаја – одлазак Градиштанаца у иностранство, нити је забележен одлазак на истородна пољопривредна занимања. У селу се пред крај XX века – од раније исељених мештана – појавио низ интелектуалаца потомака. Према подацима које су сакупили Видосава Момчиловић и Радослав Ђурић, казивачи, било их је: пет хидрограђевинских инжењера, два машинска инжењера, три инжењера електронике, један инжењер Факултета заштите на раду, два професора, пет економиста, шест правника, један официр с војном академијом, један дипломирани хемичар (магистар наука), један лекар (доктор наука), више наставника с Вишом педагошком школом и грађана са средњом школом.

Неки од њих се интересују за село и завичај, а неки су га заборавили (отуђили се).

ИСТОРИЈА

По Михајлу Костићу, у горњем и средњем Понишављу у време владавине Јустинијана, у периоду од 530. до 552. године, подигнуто је или обновљено 30 кастела. Међу њима и онај чији се остаци и данас распознају на Чуки, и по којем је село добило име. («Улазни део Сићевачке клисуре надгледао је кастел села Градишта. Остаци од овог града познају се и данас на вису Чука». *Белопаланачка котлина – друштвеногеографска проучавања*, Београд, 1970, стр. 26). Сићевачко-градишком платформом/подом (дном плиоценог језера) водио је у то време, а вероватно и раније, бочни пут (бочни у односу на *Via Militaris* преко Плоче), којим се могло проћи из Нишке у Белопаланачку котлину и обратно. На улазу у Сићевачку клисуру, ради контроле и одбране ових крајева, било је на Чуки изграђено утврђење, о којем је горе било речи. Трагајући за златом, непознати трагачи су доста разровали и разнели овај локалитет; његови остаци су им, међутим, још увек привлачни. Осим налаза новчића из доба Јустинијана, али и оружја из раног средњег века, једва да има других налаза. (Мештани су ми после Другог светског рата показали «гром» који су изорали. Изорали су, у ствари, гвоздени остатак копља из античког или раног средњег века, коме су дрвени делови

били иструлели. Након мог упозорења да се ради о драгоценом археолошком налазу који треба предати надлежној институтцији, или чувати, мештани су остали при свом уверењу). С локалитета Чука је и обредни камен који се у срушеној сеоској црквици користи као свећњак. Новчићи, стари ножеви, гривне, прстење и други ситни предмети могу се наћи у старим гробовима у «старом гробишту» у потесу Гујин крс.

Словенска колонизација Балканског полуострва у VII и VIII веку довела је неку групу досељеника под утврђење (каструм) на Чуки, по којем је новонасељени простор добио име – Градиште. Иако су потоњи векови овог насељеног пргостора обавијени тамом, може се – на основу неких родовских назива и топонима – претпоставити да су новопридошли и старији (посадни) становници живели у узајамно испомажућем и симбиозном односу. Словенски супстрат је током векова надјачао старији супстрат и – вероватно током XV и XVI века – дефинитивно га асимиловао. Осим у неким родовским називима (Радул, Цурца, Ђорга, Латко, Даја, Касалеја, Палаш, Мила, Цина, итд), старији супстрат је оставио неке називе (првенствено из сточарске терминологије) и неке називе у топонимији: Латинска црква (поткапина у кањону), Стубол (извор), Паралово (узвишење), Гујин крс (старо гробље), итд.

Велика пошумљеност, кршевитост и неприступачност Сићевачке клисуре, укључујући и атар Градишта, пружали су могућност прибежишта, уточишта и скривалишта појединим одбеглим представницима «раје», као и хајдуцима (хајдучким дружинама) да опстану у овој области у коју су Турци нерадо залазили или су се бојали да улазе. Тако се представници неких села (збегови: Сићева, Островице, Равног Дола) у турским пописима из XV и XVI века не спомињу. Градиште и Црнче, на улазу у Сићевачку клисуру, као села под данашњим називима, спомињу се, али с веома оскудним подацима. У турском целепкешком (сточарском) списку сеоских дажбина (на сваких 25 оваца даје се једна овца) из средине XV века, поред других села у белопаланачком крају, помиње се и Градиште: дају се две овце. Осим тога, црквиште и запис светог Илије под Коритиштем, такође указује на старост села, јер је култ светог Илије у средњем Понишављу, поготову у сточарским крајевима, у рано турско време био јако раширен.

Крајем XVIII века, у време појаве Крцалија, у току Првог српског устанка (почетком XIX века), у време појаве епидемије куге («чуме») 1837. и у време нишких буна (средином XIX века) било је комешања међу становништвом у Понишављу, у Сићевачкој клисури, па и у Градишту. У време појаве куге («чуме»), на пример, појавио се велики страх у народу. Многи су бежали из тадашњих села и домова и

тражили спас у збеговима, земуницама и планинама. Нема података о појави ове заразе у Сићевачкој клисури и Градишту, али из честог помињања «чуме» и из прича и легенди о њој да се закључити о великом страху и психичким последицама које је оставила у народу. У то време (XIX век) поједине «фамилије» и представници «раје» тражили су прибежиште у овом доста неприступачном и већином сточарско-шумском крају, или су преко границе бежали у Србију. Више података, па и урађених истраживања, има у вези с «Нишком буном» (средином XIX века). У њима се, међутим, Градиште не спомиње.

У Ебшелвицевој географској карти из 1718. године Градиште је означено као настањено село. А у А. Х. Рустовој географској карти из 1843. године, урађеној у размери 1:800.000, у сливу Нишаве убељени су Ниш, Пирот, Бела Паланка и Градиште на улазу у Сићевачку клисуру. Из овог податка посредно се да закључити да се Градиште средином XIX века убрајало у знатнија насеља.

Од 1883. године, кад је шест јужних нахија припојено Србији, Градиште се, као погранично село између Србије и Турске, нашло на турској страни. Новоуспостављена граница пружала се гребеном Сврљишких планина и ишла је преко Плеша. На Пандиралу код Периша и у Церовској падини код Горњег Риња постављене су граничне карауле и ђумрук (царинарница). Два различита државна, политичка и економска система почели су погранично да комуницирају. На Пандиралу је уређено место где се могла обављати трговина. Према подацима Михајла Костића, на овом месту, нарочито после реконструкције пута под Митад пашом (1860), обављала се доста жива размена. Из Србије у Турску (према подацима за 1843. годину, Попечитељство финансија, Но 11, од 1. V до 30. X 1843) извозили су се: волови, краве, коњи, магарци, јагањци, месо, козја длака, вуна, овнови, овце, јарци, козе, јареће коже, кобиле, ждребад и призренски пиштољи, а из Турске у Србију увозили: старо гвожђе, чутуре, со, ракија, вино и дрвени самари. Појас границе на Сврљишким планинама, међутим, без обзира на успостављање граничног «плота» (1837) био је погодан и за кријумчарење. Од Долца, преко градишке Дубраве, светог Илије и кроз Коритиште, према Плешу и Белоињу, а другим краком од Долца преко Гулијанске планине у Гулијан, водио је пут-стаза којим се могло комуницирати из државе у државу. Не зна се (нема податка) да ли је, колико и за шта овај пут-стазу преко планине неко користио. Данас се – на почетку XXI века – осим ретких знатижељника, планинара и сточара, ретко ко том стазом користи.

Тек пред крај турске владавине о Градишту (као и о Црнчу, Островици, Равном Долу, Сићеву, Просеку и Манастиру) има нешто

више података. Пре свега, Градиште је слободно село, без турског господара (спахије), а ослобођење га је затекло као село са 40 домова.

Поједини домови, на пример родовски дом Шибелинаца живео је у породичној задрузи са око 30 чланова, а на разним испасиштима, на заједничкој сеоској земљи (које је било у много већој мери), и на својим великим поседима напасао је до 1000 грла ситне стоке. У време ослобођења од Турака у селу је живело још неколико задружних домова (домаћинстава), али о њима данас једва да има података. На постојање породичних задруга крајем XIX и почетком XX века указују индикректно и статистички подаци. У првим пописима домова и становника након ослобођења од Турака констатован је просечан број од преко девет чланова по дому (домаћинству), што је посебан индикативни знак егзистирања породичних задруга. Распадање ових задруга, најпре у проширена домаћинства, а касније (између два светска рата и после Другог светског рата) на инокосна (малочлана) породична домаћинства, догодило се на почетку XX и у ретким случајевима до Првог светског рата.

Посебно овде треба скренути пажњу на то да је Градиште с Црнчем последње село шопског културног (не етничког, што многи бркају) утицаја према западу. Прва следећа села: Островица, Сићево, Равни До и села у сливу Студенске (Јелашничке) реке припадају другом, моравском, културном кругу, а и гравитационо-тржишно су оријентисана ка Нишу. Из овог податка да се закључити да су миграциона кретања, па истовремено с њима и културна, у време Турака била више оријентисана с истока (из горњег и средњег Понишавља, као и из суседних области, из Знепоља, Лужнице, Заглавка, Буцака, Сврљига, итд. ка западу и долини Мораве, него обрнуто). Можда је на ову појаву, осим економских чинилаца, утицала и административна подела простора на Балкану, јер су се границе Софијског санцака простирале до Сићевачке клисуре. Ову појаву у својим истраживањима Белопаланачке котлине индиректно потврђује и Михајло Костић. Истражујући порекло становништва у Белопаланачкој котлини (до 1957. године), он је у старинце сврстао око 38,1 % родова и 55,8 % домова, у досељеничке родове и домове из оближњих и источних крајева 50,7 % и 30,0 %, а из западних и јужних крајева (рачунајући и Македонију) 11,2 % родова и 14,2 % домова.

Вредно је такође забележити да је у време доминације натуралне привреде (привреде с неразвијеним или недовољно развијеним тржиштем) и патријархалног начина живота (патријархалне културе), то јест до Првог светског рата па донекле и после њега, Градиште с великим атаром, с развијеним сточарством и с донекле развијеном земљорадњом, било напредно и добростојеће село. То је био, мање-више, главни разлог што из овог села у то време није забележено од-

сељавање, нити масовнија појава печалбарења. Велики комплекси заједничке земље, углавном под шумом која се дала искрчити, такође су били један од разлога већег и слободнијег усељавања у Градиште у време Турака. Такође и симбиозни, добронамерни и испомажући однос према досељеницима, доприносио је у време Турака лакшем усељавању у ово село на улазу у Сићевачку клисуру.

О старој засељености Градишта такође говоре црквишта, записи (оброци) и гробља.

У црквишта се могу рачунати: црквица (капела) свете Параскеве (свете Петке) у самом сеоском насељу, црквиште (а може и као капелица и запис) Свети Илија у доњем делу Коритишта, и Латинска црква (поткапина испод сеоског насеља у Градишком кањону).

Црквиште и црквица посвећена светој преподобној Параскеви изграђена у њему, лоцирани такорећи у средишту сеоског насеља, веома су стари, јер мештани о њима, осим о њиховој сакралности, не знају ништа. Сама црквица (у архиви црквених добара води се као капела) изграђена је, по свему судећи, у последњој деценији XIX века на одвајкада сакралном месту (црквишту). У црквени простор највероватније је из спољне средине пренет запис посвећен преподобној Параскеви (светој Петки) и изграђена црквица-капела. По казивању Ивановић Анке, старе 81 годину (2003), како је њен деда причао, «деца су доносила камен са свих страна».

Напуштена кућа Бошка Ђурића, у којој су нађени списи и реликвије црквице-капеле свете Петке (2003).

Из сачуваних докумената, најстарији документ који ми је дошао под руку (једва сачуван у једној полуразрушеној кући под Чу-

ком) је из 1896. године. Из овог документа, као и из друге доста упропашћене црквене документације и преписке, види се да је црквица-капела 1898. године стајала под кровом, да је била сазидаана од «тврдог материјала просте израде», да је чинодејствије у њој обављао Димитрије Мијалковић, парох Врандолски, а да су тутори црквице били мештани Таса Крстић и Мита Здравковић. У «Списку непокретног имања капеле Градишке, у срезу Белопаланачком, Округа пиротског, за 1899. годину» стоји: «Један плац под капелом у селу до пута са две стране до Петка Јовановића и Андреје Стојановића, на ком плацу постоји капела од тврдог материјала». Плац је величине «седам ара» и вреди «400 динара». Тутори су 1899. били мештани Мита Младеновић и Мана Ђурић. Општина је била Врандоласка.

Црквица-капела свете преподобне Параскеве (свете Петке).
Стање 2003. године.

Године 1902. свештеник капеле је био Риста Поповић, тутори Мита Младеновић и Мана Ђурић, а општина Врандолска. У «Списку покретног имања капеле Градишке храма св. преп. Параскеве, у Срезу Белопаланачком, Округа Пиротског, за 1902. годину» (списак је скоро идентичан оном из 1899. године), наводе се следећи црквени (власнички) предмети: «Часна трпеза од простог камена, иконостас нов, антимиње мали нов, путир с позлатом, чаршава три на светим местима, свећњака – три од туча мали и један од гвожђа велики, две завесе – на светим вратима и северним дверима, четири кандила – проста мала, две иконе покретне, једна кадионица од туча нова, један астал – са сандучетом и земљаном посудом за свећење водице, једна цезва за топлоту од тенећке, један суд за зејтин од земље, је-

дна стаклена боца за вино и воду, једна певница проста и један пар венаца од тенећке, три дарка нова, један дискос нов и један прост од тенећке, један окрут за свештеника без епитрахила, једно јеванђеље са кадифом и оковано, један службеник стар, један часловац, један општи минеј, један апостол нови, један дневник за копирање рачуна црквених, једна ирмалогџија мала половина, један Зборник архијерејског сабора нов, један број Гласника српске цркве». Потпис: свештеник капеле Риста Поповић. Оверено у општинском суду. Тутори капеле: Мита Младеновић и Мана Ђурић.

Унутрашњост црквице-капеле свете преподобне Параскеве (свете Петке).
Стање 2003. године.

У капели су за све време, укључујући и време после Првог светског рата, поред осталог (свећење водице, ношење литија, итд.) обављане и најсветије радње: крштења, венчања (у полуразрушеној кући под Чуком још се, зарђали, налазе: круне за венчање и кадионица). Из књиге финансијске евиденције за 1899. годину, на пример, види се, поред осталог, да су Ђорђе Лазаревић и Јован Т. Јовановић, платили дуг од по два динара за венчање: први за венчање његовог брата, а други за своје венчање. Стоји и податак да је капела примила два динара за венце од Давида Милића, земљорадника. Иначе, према подацима архивске заоставштине, највише се за све време трошило (давало или примало) за свеће, зејтин и дискове.

Имовно стање капеле за 1902. годину износило је 611 динара: капела с портом 400 динара, ствари и црквене књиге 160, и библиотека 51 динар. Поред осталог, те године се тражило 500 динара «за набавку једног малог звона». По свему судећи, овом захтеву се изашло у су-

срет. На звону које се после Другог светског рата затекло на земљи и које је (према казивању Обрада Марковића, старог 76 година) подигнуто на бетонске носаче, исписан је следећи текст: «Храму св. Параскеве ово звоно поклонише сељани села Градишта и остали грађани Општине Врандолске и околине за здравље и срећу своју и свих 1906. године».

Звоно црквице-капелице које је после Другог светског рата подигнуто са земље на бетонске носаче.

Плац је још једном премерен 18. IX 1908. године и том приликом је констатовно да је плац «на истоку до Јована Т. Јовановића 34 метар, на северу до Петка Јовановића, Јована П. Јовановића и Дике Андрејића 44 метра. На западу до пута сеоског 40 метара и на југу опет до пут сеоски 48 метара».

У једном документу из 1918/19. године констатује се да је «капела стара од тврдог материјала, просте израде» и да има «звонару са звоном» вредности «4000 динара». По свему судећи, у времену 1928-1930. године црквица-капела је обнављана, јер међу документима постоји и рачун од 6. X 1928. године у којем се каже да је у Белој

Паланци набављен цреп (ћерамида) за 200 динара. У расходима капеле за 1929. годину такође се спомиње набавка «ћерамиде». Међу приходима помињу се, између осталог, приходи од крштења, венаца, продате траве, ношења литија, употребе звона и доброљубивих давања. Године 1931. је двориште капеле ограђено, јер постоји рачун који су 24. маја те године потписали Ђорђе Андрејевић и Никола Живковић из Беле Паланке, за «28 стуба по 10 динара (укупно 280 динара), 28 отешано по 10 динара (укупно 280 динара) и 440 тараба по један динар (укупно 440 динара)». Чиноејствије у Градишту у то време обављао је парох Риста Поповић из Моклишта, касније из Крупца и поп Јова из Црвене Реке.

Пред Други светски рат капела је имала двориште и капију, а до ње се налазила стара Основна школа са звоном у раклама дрвећа. Капела је с кровом и основним инвентаром стајала до 1947. године, кад је полуразрушена напуштена. Године 2003, кад је овај текст прављен, била је запуштена (без крова, врата и прозора), али су се примитивни обреди у њој обављали (постојао је свећњак облепљен свећама и жртвени камен на месту олтара). Из зидне структуре видели се да је прављена од кредног кречњака-камена (око 70%), од сивог мезозојског, или горње палеозојског пешчара (око 20%), од бигра (травертина) (око 10%), осим тога налазио се један камен (вероватно однекуд донесен) од црвеног пермског пешчара. Прозорски оквири (два наспрамна прозора) били су стручно обложени печеном циглом. Надвратак на улазу у црквицу био је сазидан од камена – кречњака. Постоји цртеж црквице, црквене капије, старе основне школе и црквеног звона у раклама четири бреста испод школе, од 8. марта 1943. године, који се као документ прилаже овој хроници (види поглавље о школству).

Друго црквиште, с остацима црквице-капелице, посвећене светом Илији, налази се у доњем делу Коритишта, у подножју Сврљишких планина, у преовлађујућој сточарској и шумској регији села. Налази се на надморској висини 553 метра, уз извор, који је некад био забарен (неки мештани мисле да је бара пресушила – нестала – након што је осамдесетих година XX века крупачко врело каптирано на нишки водовод). Уз извор и црквицу-капелицу активан је запис посвећен светом Илији, направљен од травертинског камена у виду крста, постављеног 20. јуна 1898. године (испис, или исписи, ктитора нечитљиви). Приликом посете на дан светог Илије 2. августа 2003. године, црквице-капелице није било (пала је сама од себе у последњој деценији XX века). Такође, тог дана, иако је овде требало да се сече колач, никакве посете није било. Околни простор, иако је некада био под ливадама, пашњацима и крчевинама, био је зарастао у шипражје и кржљаву шуму. Извор (Мало Коритиште), у зараслом простору, био

је запуштен, обурване каптаже, необзидан и једва приметан. Слабо издашан – вероватно због суше – једва да је располагао водом. Запис (оброк) посвећен светом Илији, иначе, осим што указује на старост црквишта и записа, указује и на значај сточарске привреде у животу Градишта, као и на територијални распоред ове привредне гране у атару Градишта у прошлости.

Назив црквишта у поткапини у Градишком кањону у сектору Чуке, Латинска црква, симптоматичан је с аспекта историје села. Овим називом («латински», «латинска») обично су у нашим просторима означавају и означава нека стара хришћанска, неретко римокатоличка насељеност или локалитет такве насељености из далеке прошлости. Непосредна близина Чуке, на којој је обитавало људство античке и рановизантијске посаде, која се већ у то време, а поготову касније бавила пољопривредом, нарочито сточарством, указује на везу између каструма и споменутог топонима. Необично је да се, и поред разних налаза, ретко у Градишту сусрећу називи локалитета као што су називи «латинска», «латински» и слично.

Записа (оброка) у селу има више. Сви су посвећени неком свецу и обредно служе да се умилоствиве натприродне силе и спрече неке неповољности по људе, стоку и обраду земље. Записи (оброци) су се постављали најчешће на неком обредном дрвету (или испод њега), које није смело да се сече или оштећује, или, ређе, на камену – крсту, који се посебно за ту намену постављао. У дрво-запис, или камен, обавезно се урезивао у крст и, одређеног дана, који је морао да се поклапа са даном одређеног свеца, обављала се обредна свечаност – секао се колач, носиле литије, итд. По казивању Јована Митића, старог 69 година, поп Јова из Црвене Реке је уочи ослобођења у Другом Светском рату у Градишту, на дан централне заветине, секао 96 колача за 96 домова (кућа), што значи да је село у то време имало 96 кућа. С обзиром на то да је пренет у средсело, важан сеоски запис (запис свете Петке) такође је један од показатеља старости села. Утолико пре што мештани не памте тај догађај. Између више сеоских записа (оброка) – у средселу, код црквице Светог Илије, у Дубрави, на Чуки, у старом гробљу на Гујином крсу, итд. – три су најважнија: на Светог Јеремију, кад се носе литије, а сутрадан село слави, на Светог Илију, 2. августа, код црквице-капеле у Коритишту, и на летњег Светог Николу, у Дубрави.

Градиште има гробље у потесу Гњила, изнад сеоског насеља, под Чуком, које датира од «старица». Постоји, међутим, и старо гробље («старо гробиште») у Гујином крсу, за које многи у селу (или, боље, сви) не знају колико је старо и од када потиче. Љубомир Јовановић (слави Светог Ђорђа), кад је орао по свом винограду у овом потесу проналазио је, осим костура, прстење, бакарне новчиће и гривне. У

Тамњанову, у потесу Гујиног крса, деца су, после једне провале облака пре Другог светског рата, сакупљала од атмосферички позеленеле бакарне новчиће. У потесу Гујиног крса постоји запис, а стајала су и три камена крста (направљена од бигра), за које мештани не знају колико су стари. Симптоматично је да се ово старо гробље налази у близини границе атара Долца, на неогеном земљишту, што је било у близини контроле и утицаја Турака и у близини преовлађујућих ратарских површина. С обзиром на то да је најстарија преовлађујућа делатност у селу било сточарство, треба претпоставити да се неко још старије гробље налазило при доминирајућој сточарској производњи, али о таквој локацији у атару нико ништа не зна.

Пре балканских ратова (1912. и 1913. године), Градиште је дочекало ослобођење од Турака 8. децембра 1878. године (по новом календару). Село је ослобођено пет дана пре дефинитивног ослобођења Беле Паланке, односно 13 дана пре ослобођења Ниша. Градиште је ослободила мала борбена јединица тимочко-шумадијског корпуса српске војске (командант пуковник Ђура Хорватовић, односно виши претпостављени генерал Јован Белимарковић). Главни правац наступања војске генерала Јована Белимарковића ишао је преко Плоче у правцу Делијског виса и Горице, ради опкољавања Ниша, док је мања јединица (одред) војске журио да се преко Долца и Градишта, старим путем преко језерског пода, споји у Сићеву с пожаревачком бригом Дунавске дивизије (командант потпуковник Петар Поповић). Пошто је Сићево, с Пасјачом и околним селима, било ослобођено 8/20 децембра, овим маневром је била дефинитивно затворена Сићевачка клисура.

Градиштанце су о кретању мање српске војне јединице обавестили суседи Долчанци, тако их овај догађај није изненадио. У селу је био организован дочек. Војници су свечано прихваћени, нахрањени и напојени. Турака и турске војске у Градишту није било. Градиштанци су тада ближе видели своје саплеменике са севера, њихову организацију и војску, јер су контакте са Србијом преко планине већ од раније одржавали.

Отада до српско-турског рата 1912. године Градиштанци су живели у ослобођеном делу земље и у миру. Откуп господару (Турцима) нису морали плаћати, јер су били без турског господара. Живели су у патријархално-руралним условима бавећи се сточарством и земљорадњом. Привреда села, после неуспелог рата 1886, велике кризе и неродне године 1887/88. године, споро се и тешко опорављала. Бољи дани – у оквирма још увек доминирајуће натуралне привреде – наступили су тек крајем прве деценије XX века. У то време је већ био завршен процес оформљења власничких поседа и формиран сеоски атар, иако су остали и бројни заједнички (колективни) сеоски поседи: у Коритишту, Дубрава и заједничка испаша на Сврљишким планинама.

После ослобођења од Турака, везе са сврљишким селима су се побољшале, али путева – осим стаза – није било. У таквим условима

Део античког, каснијег средњовековног и бановинског пута трасом језерског пода између Градишта и Сићева, децембра 2003.

путеви на тој страни, по наређењу власти, просецани су и одржавани кулуком. Кулуком се одржавао и пут према Сићеву. Тим путем су гоњена стада оваца према Нишу, а кад је прорадила железничка пруга, део извоза је усмераван преко железничке станице у Долцу. Преко задружне продавнице и «дућана» Вите Живковића, роба намењена селу стизала је преко Плоче, Црвене Реке и Крупца. Економске и родбинске везе са понишавским селима Долцем, Крупцем, Тамњаницом, Црвеним Брегом, Врандолем, Моклиштем и другим селима одржавале су се прилежно. Млађи људи нису пропуштали сеоске и крсне славе да би посетили пријатеље и рођаке. Вашари у Белој Паланци, Сврљигу и Нишу такође су били прилика да се нешто прода, купи или стекну нова познанства.

Километарски показатељ на путу Градиште – Сићево, који је уочи Другог светског рата фигурирао и као бановински пут.

Градиштанци су учествовали у заштити и одбрани своје земље у свим ратовима. Жртвама ратова од 1912. године до 1944. године (у балканским ратовима, Првом светском и Другом светском рату) мештани су 1979. године, на улазу у сеоско насеље, подигли споменик са следећим исписаним текстом:

«Хероји умиру за добро и срећу свог народа.

Наши очеви и синови пали су у борби за мир, слободу и идеализам.

1912. – 1918.

Бранковић Драгутин, Бранковић Михаило, Величковић Деспот,
Величковић Милутин, Војиновић Димитрашко, Ђорђевић Драгутин,
Ђорђевић Љуба, Ђорђевић Мана, Ђорђевић Милан,
Ђорђевић Микаило, Ђорђевић Симион, Ђурић Ђорђе, Ђурић Златко,
Ђурић Тана, Јовановић Милутин, Крстић Виден, Крстић Драгутин,
Крстић Ђорђе, Крстић Живадин, Крстић Јеленко, Крстић Јованча,
Крстић Радисав, Крстић Сава, Крстић Таса, Младеновић Вукашин,
Младеновић Митко, Милић Јеленко, Милић Јованча,
Милић Милутин, Петковић Божидар, Цветковић Живко, Цветковић Тоша.

Споменик палим Градиштанцима подигнут на улазу у насеље 1979. године.

1941. – 1945.

Војиновић Десимир, Бранковић Властимир, Величковић Витомир,
Ђорђевић Будимир, Ђорђевић Живојин, Ђорђевић Тадија,
Живковић Денча, Живковић Раде, Живковић Сретен,
Јовановић Душан, Крстић Боривоје, Крстић Вукашин,
Крстић Душан, Крстић Љубомир, Костић Сретен, Милић Бранко,
Петковић Александар, Петковић Ранко, Савић Милан.

Нека је вечна слава палим борцима. Грађани и борци Градишта.
7. јули 1979. године.»

Јован Величковић,
на солунском фронту.

Јован Величковић, после
Другог светског рата, као сељак.

Године 1941. уследило је позивање војних обвезника у војне јединице и краткотрајни разочаравајући рат. Привидно у селу је владао мир, али незадовољство окупацијом тињало је испод површине привидног мира.

Атентат од стране Александра Војиновића на хотел «Парк» («Soldatensheim») у Нишу, изведен 2. VIII 1941. године, означио је почетак устанка на југоистоку Србије. Догађај је затекао неке чланове организације атентата у Крупцу и Сићеву, где су се били склонили очекујући потеру од стране Немаца. Градиште се налазило по страни, привидно мирно и незаинтересовано.

Дана 15. септембра 1941. године, у близини санаторијума изнад Сокобање, формиран је први партизански одред у нишко-алексиначком крају, састављен од 30 бораца. Овај одред звао се Нишавски, зато што се зона његових операција протезала и на Понишавље. Према извештају Сретена Младеновића Мике, Одред је до краја исте године нарастао на око 120 бораца, премда се у литератури помиње и 130 бораца. Појате на платоу Зеленог врха, највишег врха на Сврљишким планинама (1334 м), постале су, крајем 1941. године главна Партизанска база за сектор Сврљига и Понишавља.

Основни и првенствени задаци Одред били су да упознају народ у сектору сврљишких и нишавских села с циљевима народноослободилачког покрета и да га придобију за борбу против окупатора, али Одред је одмах развио и борбене акције. Током 1941. године постао је најактивнији партизански одред на југоистоку Србије, стално у покрету, са запаженим резултатима. Поред других акција, у ноћи ³/₄. октобра извео је напад на Крупац, одржао збор у селу и спалио општинску архиву. Те ноћи се придружио партизанском одреду Благоје Цветковић Сава, сиромашни сељак из Крупца као први првоборац из овог краја. Исте године (новембра) у Сврљишко-нишавски партизански одред ступио је и први Градиштанац, Војиновић Десимир, земљорадник, који је био познат по изузетној храбрости (пуцао је из стојећег става, није хтео да лежи, погинуо је у борби код Тиовца 7/8. маја 1942. године). У ноћи 2/3. новембра Одред је извршио веома успешан напад на четнике Косте Пећанца у Сићеву, а ноћу 6/7. новембра, у заједничкој акцији с Озренским одредом, комбиновани напад на бугарско-четничке посадне јединице у Сићевачкој клисури од Долца до Сићева (на Железничку станицу у Сићеву и Свету Петку – Островицу, на хидроцентралу у Сићеву, Железнички мост, итд.). После ових догађаја наступио је распад четничких одреда Косте Пећанца, али истовремено и појачавање железничких и друмских комуникација новим и снажнијим посадним јединицама бугарске војске и жандара (Српске државне страже). Као резултат бројних, углавном успешних дејстава Сврљишко-нишавског партизанског одреда у 1941. години, нараслог броја бораца (око 130), прилично велике ослобођене територије, пре свега у Сврљигу, као и погодности терена за одбрану на белоињским појатама око Зеленог врха, Окружни комитет КП из Ниша организовао је на овом терену 17/18. новембра 1941. и 16/17. јануара 1942. године прву и другу партијску конференцију, на којима су сумирани дотадашњи (на првој углавном успешни, а на другој и доста неуспешни) резултати рада Партије и Одред на сврљишко-нишавском терену. Том приликом су одређени и даљи правци партијског рада и акција. Градиште је у овим догађајима стајало у заветрини и изван непосредних ратних дејстава.

У насталој ситуацији немачки окупатор је знатно ојачао саобраћајне коридоре око Ниша, нарочито железницу: на железничкој станици у Долцу (око које је тада било само око десетак кућа) изградио је две чврсте куће (мању касарну) за бугарску војну посаду, у Крупцу, у једној приватној згради близу Основне школе, поставио (дефинитивно 1942. године) жандармеријску станицу с посадом од око 30 жандара («недићеваца»), с командиром Јовановићем, жандармеријским водником.

Током 1942. године – после успешне партизанске године 1941. и почетка 1942. године – наступила је осека партизанског ратовања на сектору Озренско-сврљешко-нишавског одреда. Окупатор је у овој години предузео бројне мере војничког ојачавања свог положаја у околини Ниша и дуж саобраћајних коридора: довео је нове, ојачане (пре свега бугарске и квислиншке) јединице, поставио је нове војне команде, почео је да гради чврсте бункере поред мостова и тунела са сталном посадом, посекао је сву шуму изван железничких комуникација на растојању од 500 метара, итд. То су све били знаци припреме војних потерних акција и офанзива против партизанских јединица, нарочито против Озренско-сврљешко-нишавског одреда. Недићевско-четничко-бугарска потера у Запању почела је у пролеће 1942. Озренско-сврљешко-нишавски одред стратегијско-тактички није најбоље проценио циљеве и домаћа је ових потера и офанзива и доживео је, и поред храбрости његових бораца и појединих значајних успеха, одређене неуспехе и губитке, нарочито у Аћимовићевој потери/офанзиви. Од укупно око 120 бораца, руководиоца и теренских радника, колико је имао пре почетка Аћимовићеве потере, Сврљешко-нишавски одред је изгубио 72 борца (Драгољуб Мирчетић – Велимир Костић, *Сврљешко-нишавски партизански одред*, стр. 291). Градиште се за све време ових војних кампања налазило изван зоне главних војних дејстава, премда су селом повремено патролирале жандармеријске («недићевске») патроле из Крупца.

Школске 1941/42. године Основна школа у Градишту није радила. Те године, по завршетку Учитељске школе у Јагодина, у Градиште је за учитеља волонтера (без плате у почетку) био постављен Јован Ћирић, а његов отац Василије Ћирић, избеглица из Пирота, за учитеља у Долцу. С обзиром на то да је Василије Ћирић био комуниста, а његов син скојевац, уз то задужен да обавља курирске послове између Општинско-окружног комитета у Нишу и скојевске организације у Белој Паланци, затим с обзиром на активност и делатност партизанске базе на Гулијанско-рињским појатама, с којима је Јован Ћирић био у вези, рад партизанских илегалаца (највише на пољу пропаганде) – што окупатор и његова квислиншка посада у Крупцу није знала – могао је да се у селима око улаза у Сићевачку

клизу одвија. Први изданак те политичке активности био је одлазак Благоја Цветковића Саве из Крупца у партизане.

Након велике провале партијских организација, нарочито СКОЈ-а, с пролећа (марта) 1942. године у неколико градова на југоистоку Србије (Ниш, Бела Планка, Прокупље и Лесковац), положаји Василија Ћирића у Долцу и Јована Ћирића у Градишту су погоршани, али не и проваљени. Ипак, Јован Ћирић (Василије Ћирић – не) морао је након завршетка школске 1942/43. године да се изгуби из села, премда је крајем те године ухваћен од стране Немаца и депортован на принудни рад у Аустрију, ондашњу Немачку.

Године 1942. настали су најтежи дани за партијско-скојевску организацију у Сврљигу, Нишу и Понишављу, као и за сврљишко-нишавски партизански одред. Као последица пораза, након Аћимовићеве потере/офанзиве јула-августа 1942. и великих репресија над борцима, партизанским симпатизерима и над народом, годину и по дана потом у Недићевом делу Понишавља није било ниједне партизанске јединице. За то време окупатор и квислинзи неуморно су радили на обнављању и развоју четничког покрета, а јединице Српске државне страже («недићевци») упорно су патролирали по селима, па повремено јављајући се и у Градишту.

Крајем 1943. године (децембра), два партизанска батаљона (озренски и Тимочки) упућени су од стране Окружног комитета у Нишу у Понишавље. Дана 28. децембра стигли су у западни део градишког атара, где су заданили. Тог дана Друга четничка белоаланачка бригада, под командом поручника Мирка Поповића, налазила се у селу. Истуривши два-три партизана у облику извиднице-провокације, привукли су пажњу четника и ови су, брзоплетно и неозбиљно, пошли су у потеру за њима да их ухвате. Међутим, упали су у заседу којом приликом су такорећи збрисани. Командант бригаде је био рањен, а заменик команданта погинуо. Већи број четника био је заробљен, а они који су остали живи разбежали су се, газили ледену воду Нишаве и тражили спас код бугарских војника у њиховим бункерима на улазу у Сићевачку клисуру. Да би некако заташкали свој пораз, а и да би застрашили народ и некако учврстили дисциплину, стрелили су четири сељака из Градишта, наводно због утаје државне имовине: Величковић Витомира, Крстић Душана, Јовановић Душана и Савић Милана.

У 1944. години, и то поглавито у другој половини године, формирале су се у Понишављу бројне и јаке партизанске снаге (ЈНА): милиција (једна таква јединица у Долцу) и војничке бригаде. У том процесу нестао је комплетни и непријатељски и окупацијски састав: наци-Немци, наци-Бугари, љотићевци, недићевци и четници.

Градиште, као и друга бројна села, ослобођено је пре Ниша и других градова у октобру 1944. године. Село је прослављало осло-

бођење и победу, али је истовремено сав свој млађи нараштај мобилисало за борбу и напрегло све своје снаге ради помоћи војсци, рањеницима и обнови.

Рат, који се на великој територији Југославије водио до средине јуна 1945. године (и после капитулације Немачке 9. маја 1945. године), изазивао је страдање једног броја војних обвезника, чија су имена уклесана на споменику палим жртвама у селу. С друге стране, економска и друга напрезања исцрпљивала су економију и потенцијале села до крајњих граница.

Послератни друштвено-економски развој Југославије покренуо је отварање многих перспективних радних места у градовима, на рачун економије села. То је изазвало јек емиграциони процес (егзодус) села и сељака у градове. Као и друга села, тај процес захватио је и Градиште.

Послератни животни процес у Градишту могао би се у наредних пола века, до почетка XXI века, поделити у четири периода:

(1) Први период могао би се назвати периодом покушаја обнове и развоја села. Он је трајао до шездесетих година XX века. Карактеришу га огромни напори на том пољу, велика одрицања сељака како би се омогућио развој целе земље, али и велики ентузијазам сељака, месних власти и народа уопште да се остваре ти циљеви.

Радећи од јутра до мрака, сељаци су одвајали велики део своје акумулације за обнову и развој земље. То је истовремено било и време покушаја увођења неуспелог радног задругарства (по угледу на колхозе у Совјетском Савезу – иако је традиција колективног начина узгоја стоке, обраде земље и заједничких сеоских поседа постојала у Градишту од памтивека). То је истовремено и време првих развојних разочарења.

У првом периоду, становници села, нарочито представници месне власти, настојали су да што више модернизују и унапреде село. У то време, углавном при његовом крају, изграђена је нова школска зграда (1962), у село је стигла електрична енергија (1963), вода (1970/71), асфалт на приступном путу до средсела (1986), савремени пољопривредни алат (челични плугови, први трактори, боље семе, нове врсте стоке), пошумљене су неке голети (Стањанов врх, Брдо), почело је калемљење, квалитетније зидање кућа, набављена боља кућна опрема, итд.

Првобитни период је истовремено био и време великих социјалистичких и културних дилема, сукоба и ломова у селу. Они су се одигравали по многобројним линијама: нарочито око изградње новог система друштвених и културних вредности. Велике дилеме и ломови су се одигравали око улоге цркве и замене неких традиционалних обичаја и вредности новим обичајима и вредностима. Један од таквих сукоба се одиграо око улоге и судбине црквице свете Петке у

средселу. Црквица је затворена и углавном порушена 1947. године, а као жртва тог догађаја главом је платио (умро је од муке што црквица није обновљена) Радомир Величковић.

(2) Други период, који је наступио са шездестим годинама и трајао до осамдесетих година XX века, могао би се назвати периодом великог исељавања (егзодуса) Градишта и Градиштанаца.

Упркос великим напорима на обнови и изградњи села у првом послератном периоду, у овом периоду је дошло до великог исељавања мештана, пре свега радно способног и млађег нараштаја у Ниш, Београд, Белу Паланку и друге градове, у новоформирано насеље при железничкој станици у Долцу, и до запошљавања у каменолому Света Петка.

Отварање многобројних нових радних места у градовима, јефтинији живот у њима, боље могућности школовања и стицања радних квалификација, шири услови разоноде и додира са светом, мање напоран рад, бољи услови зарађивања, социјално и здравствено осигурање, итд. све је то, у односу на напоран рад у пољопривреди и исцрпљујући живот у селу, давало предност градовима. Уз то, село је било притиснуто разним обавезама и давањима, па покаткад – у случају колективног или појединачног подбачаја летине – и задуживањем. Јављао се и омаловажавајући однос према селу и сељацима због неговања руралног начина живота и привржености традиционалним вредностима.

Све је то подстицало егзодус. Према подацима Радосава Ђурића, прва исељавања, у оквирима поштанске делатности, на железници, у «монополу» и на другим местима, уз издашну помоћ и подршку свештеника, учитеља и народног посланика Јове Аранђеловића, наступила су после Првог светског рата. Главна одредишта су била: Ниш, Београд, Зајечар, Бор, затим Крушевац, Скопље, Тетово и Битољ. Значајнији и израженији егзодус је наступио после Другог светског рата. Према непотпуним подацима горњег истражиоца, родитеља Градиштанаца и потомака, до краја XX века, било је: у Нишу више од стотину, у Београду 36, у Новом Саду 12, Суботици 5, Бешки 13, Вршцу 7, Крагујевцу 4, на Космету 12, у Црној Гори 5, итд. Међу њима посебно је занимљив случај Живојина Момчиловића, који је као поштански радник у Београду завршио гимназију, затим Правни факултет, да би као судија и адвокат окончао радни век.

(3) Трећи период, који је наступио с осамдесетим годинама XX века, могао би се назвати периодом застаревања села. Од 174 становника по попису 31. марта 1981. године, број становника је у попису 2002. године пао на 65. У селу је остало само остарело и биолошки непродуктивно становништво (старачка домаћинства).

Као последица остарелости, односно смањене способности или неспособности за рад, настало је смањење сточног фонда и редуковање обраде земље (напуштање обраде бројних пољопривредних површина). Не рачунајући опадање бројног стања стоке (нарочито крупне стоке, као и великих буљука оваца и коза), смањиле су се или нестале површине бројних њива, винограда и великих башта. Многе, некад обрадиве површине, почеле су се запарложивати и зарастати у коров и шипражје. Шуме, углавном пајњаче, и шибље почели су се обнављати, чиме је спонтано почела да се обнавља природна вегетација и смањује спирање и ерозија.

Због остарелости и пресакле биолошке репродуктивности смањило се и број ученика у селу: године 1957. остало је само 12 ученика, због чега је угашена четвороразредна основна школа (последња учитељица је била Снежана Живковић). Године 2002. у селу је живео само један ученик.

С психолошке тачке гледишта наступило је осећање усамљености и апатије.

(4) Четврти период, који обухвата крај XX века и почетак XXI века, карактерише даље опадање броја домаћинстава и становника. Ако је број (углавном старачких) домаћинстава у попису 1981. године износио 73 (1961. године 92) а број становника 174, број становника у попису 2002. године износио је 65 (број домаћинстава до закључења овог рукописа није био објављен). Међутим, према евиденцији из самог села, за годину дана, између 2002. и 2003. године, умрло је око двадесетину (углавном) стараца, а није рођена ниједна беба. Ако би се наставио овај тренд, могао би се у следећем попису очекивати нестанак становника и гашење села.

Има, међутим и других назнака. Пре свега, није уочена тенденција продавања земље и кућа. Примећен је и повратак неких пензионера с намером да наставе живот у селу. Они обнављају или одржавају старе куће, али уочено је – пре свега на викенд, али и на сталној основи – грађење нових кућа. Направљене су три такве куће. Може се такође очекивати извесно ревитализовање села на туристичкој или некој специјалистичкој основи. У последњим годинама (на почетку XXI века) уочена је посета разних излетничких група, индивидуалних излетника, пензионера и потомака староседелаца, јер их Градиште с околином привлачи, при чему одређену улогу игра и носталгични фактор.

Привредни опоравак – осим делимично у Долцу – није запажен, али у условима привредне кризе у земљи и градовима, не искључује се и ова могућност. Након замирања привредне делатности и гашења многобројних радних места у градовима на крају XX и почетку XXI века, многи људи почињу се присећати својих очева, иницијалних

полазишта, села, па међу њима, и Градишта. Постоји и виртуелна могућност да се државни органи, који су историјски углавном сви пореклом са села (или, како се каже «израсли из опанака»), такође присете обнове и ревитализације села.

РАЗВОЈ, ОРГАНИЗАЦИЈА И ИЗГЛЕД АТАРА

На примеру Градишта присутна су сва четири елемента који битно одређују појам села: атар, сеоско насеље, име и заједничко гробље. Прва два елемента (атар и насеље), према статистичким подацима за 2002. годину захватају површину од 1622 хектара, чиме се Градиште, својом величином, сврстава у веће сеоске просторне целине у земљи.

Атар Градишта припада Сићевачкој клисури и заузима њен улазни део између Нишаве (245 m), Плеша (1267 m) (који разграничава Градиште од сврљишких села) и атара Долца и Островице. Атарска граница на гребену и платоу Сврљишких планина према атарима сврљишких села (Гулијана, Округлице, Црнољевице и Белоиња) била је утврђена самим постављањем границе између Србије и Турске 1837. године, а атарска граница према Долцу, Островици и Сићеву катастарско-административним интервенцијама српске државе крајем XIX и почетком XX века. Независно, међутим, од административног – било међудржавног или катастарско-државног уплитања – атарски простор својих села сељаци су од памтивека сами одређивали и уређивали.

У прошлости – у предтурско или турско доба – међусеоских атарских граница у Сићевачкој клисури, у ондашњем океану шума, пашњака и кршева, скоро да није било. Биле су само прелазне зоне. Земља – не рачунајући шире области (лена) које су биле у рукама феудалних господара (властеле), који су служећи свог врховног господара имали право да од локалних становника (кметова, касније раје) убиру одређене приходе – била је такоређи на слободном располагању. Атар, као облик сеоске целине и заједништва, у таквим условима у Сићевачкој клисури, није могао бити нарочито привлачан и вредан пажње. Премда, као окружујући и најближи производни и живући простор, атар је за локалну натуралну заједницу, уколико иста није била типично номадска, био одувек важан и од значаја.

Група словенских дошљака (присељеника), који су преко каструма на Чуки дошли у додир с римском и византијском цивилизацијом, од каструма су преузели само име, Градиште, а са становницима које су затекли и који су се од досељеника разликовали само

по говору и натурално-сточарској (претежно овчарској) производњи, живели су у симбиози и слози. Нису забележени сукоби између староседелаца и Словена, нити има било каквих археолошких или других трагова о томе. Једно становништво преносило је и предавало другом производна и животна искуства, што није било необично у некадашњим условима. Планински карактер Сићевачке клисуре, шуме, пашњаци, кречњачки кршеви, натурални начин привређивања, ретка насељеност, неприступачност, итд, поговодили су томе.

Такве прилике (такав, феудални начин производње, организације друштва и живота) трајале су вековима. Касније, такве прилике наследили су и прихватили, унеколико прилагођавајући их својим потребама, и Турци.

Међу староседеоцима, сада Власима, временом су се издиференцирале две групе. С једне стране чисти номади – познати и под називом Црновуци и Каракачани – који су били у сталном покрету (у простору Суве планине евидентни и у XIX веку), и полуномади који су били седелачко становништво (у Градишту измешани са Словенима) и који су са својим овцама и кућним прибором у летњим данима одлазили махом на Сврљишке планине, живећи по појатама. Ни међу Словенима није било много друкчије, премда су ови производно били мултидисциплинарнији – осим сточарењем бавили су се и ратарством – и били су бројнији.

У таквим условима, претпоставља се у XV и XVI веку, седелачки Власи асимиловали су се у Словене. Ипак, својим суграђанима оставили су неке називе из сточарске терминологије, неке обичаје, неке топониме и нека своја родоначелничка имена (Радул, Џурца, Ђорга, Латко, Даја, Касалеја, Палаш, Миле, Џана), од којих су касније постали Радуловци, Ђурђинци, Ђорговци, Латковци, Дајанци, Касалејци, Палашовци, Милинци, Џановлинци, итд., премда неки називи могу бити дискутабилни и спорни.

Ипак, у атарској терминологији и у атарском простору Градишта много је више словенских назива, било да је реч о антропонијским називима, о називима радно-производног порекла, о обичајним и предањским називима, или о називима из области топонимије (Градиште, Ливађе, Дубрава, Вељи Дол, Падиње, Лаз, Коритиште, Страње, Орлове стене, Тупанар, Плеш, итд.).

Сам процес асимилације седелачких Влаха (Аромуна) у Словене, текао је поступно и одвијао се спонтано, без принуде, сукоба и тешкоћа. Обе заједнице, осим језичке баријере (која се доста лако савладавала), имале су много тога истог и заједничког: исту веру (православну), исти натурални начин привређивања и живота, с истим рајинским статусом (у односу на нешто каснију турску власт),

премда су Словени производно били разноврснији, с више радног алата и богатији; уз то, ратарска привреда је јачала и све више надвладала сточарску.

Буљуци влашке стоке (пре свега оваца и коња) били су велики (неки буљаци бројали су и до хиљаду грла), али ни словенски нису били мали. И једни и други градили су појате за потребе испаше и боравка стоке, као и за летњи живот, премда је еволутивни и градителски ниво појата у разним временима, пре или касније, био различит. Уз то, био је важан и избор места за појату (пре свега да буде подесно у односу на пашу и воду за пиће за стоку). То је и време постепеног обликовања атара и прелажења многе до тада заједничке својине у породичну, најчешће у породично-заједничку.

Обликовање атара и прелажење заједничке (сеоске) својине у породичну, није ишло брзо и једноставно. Било је понекад мукотрпно и праћено размирицама, па и сукобима. Најчешће су се сукобљавали сточари и крчиоци имовине на граници међусеоских атара. Али и у атару, нарочито око међа, а затим кад би новопридошли крчењем шума или захватањем заједничке сеоске земље стварали своје крчевине, ширили своје земљиште и тако себе уграђивали у сеоски простор.

Границом на Сврљишким планинама атар Градишта био је обележен са северне (сврљишке) стране већ 1837. године. После ослобођења од Турака, крајем XIX и почетком XX века, био је административно уобличен, обележен и коначно утврђен и са осталих страна.

Атар је образован поступно, саобразно природним условима, према потреби локалне производње и сагласно интересима мештана. Формиран на тој основи, у њему су се изградиле три основне природно-производне целине: планинска, платформска и котлинска. Свака од њих је имала, и има, својих специфичности као кључних предуслова за производњу. Планински део покривен је шумом, пашњацима и кршом (Коритиште, Страње, Тупанар, Плеш, Орлове стене, Комин). Платформски део, осим насеља села и кршева (Кичер, доњи део Вељег дола, Чука, Брдо, Стањанов врх, Градишки кањон, Дубрава) има и родног земљишта отетог од некадашњих шума. У њему су претежно развијени ратарство, виноградарство, ливадарство, повртарство, воћарство и шумарство. Од некадашње доста дебеле земље, денудацијом и ерозијом прилично је спран и однет зиратни део, тако да се у селу могла чути прича о томе да «камен расте». Трећа целина атара је најмања: 32 хектара (у приватном власништву 29 и у друштвеном 3 хектара), и простире се поред Нишаве на дну Белопалачке котлине. Према казивању Радисава Ђорђевића, из Градишта, старог 79 година, који живи у насељу на железничкој станици у Долцу, Градиштанци су до овог атарског простора дошли

мудром политиком једног породично-задружног претка из рода Шибалинаца, који је овај простор пред крај турске владавине купио од једног турског аге. Поред ратарских површина предак је у овом атарском простору подигао и воденицу (седма градишка воденица), чији се остаци и фосилни остатак корита ваде, која је доводила воду из крупачког атара, и данас (на почетку трећег миленијума) виде.

У најновијем процесу – на крају II и на почетку III миленијума – кад је село егзодусом изгубило радну снагу и кад се свело на старачка домаћинства, природна вегетација на напуштеном земљишту почела је опет, у облику самониклог шибља, нерегулисаних шума и као коров да се обнавља.

РАЗВОЈ, ОРГАНИЗАЦИЈА И ИЗГЛЕД НАСЕЉА

Од када се група словенских насељеника појавила на језерској платформи под каструмом (Чуком), представљали су популациону целину. Каструм је, вероватно, већ био напуштен и запуштен. Није имао никог да брани, ни од кога да се брани. Посадно становништво је већ било организовало сточарску, пре свега овчарску производњу и живот на натуралној основи.

Словени су се насељски, као село, организовали под каструмом (Чуком), наслеђујући и прихватајући претходну збијену организацију каструмског насеља. Селу су дали име Градиште. Временом, у њему су се издиференцирале две мале: Горња мала (старија) и Доњо-палашевска мала (млађа). Данас њих раздваја средсело у којем су смештени: капела-црквица (некадашњи оброк-запис, а можда и нека мања црквица), стара школа, стара продавница и главни сеоски бунар из којег се захватала вода за стоку и људе. С обзиром на то да нигде у потоњим вековима, до данашњих дана, није евидентирано друго «селиште» и друго насељено место, ова теза се може сматрати најверодостојнијом. Компензацију другом засељеном месту чинили су сточарски станови (појате), којих је у Градишту било, премда их данас скоро нема.

За разлику од староседелаца, који су се, пре свега на језичкој основи, а затим и као сточари-овчари, на натуралној основи, развили у Влахе, Словени су од самог почетка били привредно хетерогенији (и сточари и ратари) и истовремено натурални привредници.

Насеље је, како је речено, било наслеђено као насеље збијеног типа (Горња мала), и као такво егзистирало је и одржало се веко-

На улазу у насеље са долачке стране

вима. Данашња главна и најдужа улица у насељу је део античког, средњевековног, турског и данашњег пута, који је језерском платформом из Белопаланачке котлине, преко Долца и Сићева, водио у Нишку котлину. У питању је пољски пут који је некад више служио караванском саобраћају, а касније, кроз средњи век, а вероватно и за време Турака, и за колски саобраћај. Данас, у простору Клисуре, доста је запуштен и зарастао у коров, тако да се колски саобраћај с муком може обављати на њему. Иначе, ради се о старом бочном путу – бочном у односу на Via Militaris и старе средњевековне путеве који су преко Плоче спајали Белопаланачку с Нишком котлином, и на чијој траси је, на улазу у Сићевачку клисуру с белопаланачке стране, било изграђено утврђење (каструм) ради заштите овог и других путева из једне у другу котлину. Преко Долца пут је везан за Нишавску магистралу, и једино на том делу је у бољем стању, а од 1986. године до средсела је и асфалтиран.

Што се тиче улица, оне су у насељу руралне и настале су по законима рурално-натуралне организације простора. Тако су настали и распоређени и пољски путеви, стазе и стазице који повезују и изводе насеље у атар, до Нишавске магистрале или до жељезничке пруге и суседних села у окружењу. О њиховој организацији и распореду првенствено су одлучивали економско-производни интереси (везе са производним површинама и важнијим тачкама егзистенције и кретања), затим природни услови и, секундарно, власничко-својински интереси. Општи интереси су, по правилу, надјачавали приватно-

својинске интересе и због тога се, свуда, како у насељу тако и у атару могу видети путелци и, још више, стазе које пресецају приватно својинске и заједничке поседе и винограде. То се у селу одувек толерисало, па се, макар нерадо, и данас толерише.

Улице су у насељу руралне, што значи кривудаве (не геометријске). Не ретко се завршавају у облику слепих улица (као ћор-сокаци). На такву (руралну) оријентацију уличне мреже, осим конфигурације земљишта (настанак улица по изохипсама, или приближно по изохипсама), битно је утицао и начин грађења кућа и организација дворишта. Кад би се градила кућа или организовало двориште пре свега се мислило на погодност земљишта за постављање куће (нагиб, осунчаност, влага, заветрина, клижење тла, итд) и на економску организацију дворишта, а тек онда на домаћинство и комфор домаћина. У таквим случајевима, сваки сусед би, лево и десно, откидао по мало од свог дворишта и давао пролаз до новонастале куће и њеног дворишта. Пошто перпендикуларни (геометријски) облици дворишта нису били познати, сва су дворишта, бар у Горњој мали, округласта, па је такав изглед добијала и улица. Тако је општа мрежа улица добијала изглед кривудавости, односно руралности.

КУЋА, ДВОРИШТЕ И ОКУЋЈЕ

О кући, њеном изгледу, садржајима, организацији, окућју, итд., у Градишту, у античко доба и касније по засељавању Словена, нема непосредних података. Оно што је као археолошки материјал могло бити сачувано уништено је, а много тога упропастили су трагачи за златом. О становању се може само на основу аналогije с другим релативно сачуваним стамбеним објектима, на основу некадашње организације села и сеоског насеља и на основу литературе расуђивати. По тој основи, куће су биле примитивне (више налик колибама и земунцама), дворишта нису постојала, али згуснутост насеља је била евидентна. Мало је налаза и података и из времена Турака.

Ове минусе, како је горе речено, могу умногоме да поправе и надокнаде литература и налази из других крајева и извора. Што се тиче Градишта, може се рећи да је насеље прихватило античку позицију и збијеност под Чуком, али и појатску засељеност широм околине (атара). Начин производње и начин живота били су природни (самодовољни, људска заједница је настојала да максимум својих потреба задовољи из властите производње), а то је, управо, омогућавало сточарство (овчарство).

Куће су биле примитивне, више колибе, покривене сламом или грањем, неокречене и једва видљиве (препознатљиве). Насеље се више препознавало по крчевинама него по стамбеним објектима, јер је све било саграђено од природних материјала и утонуло у природу. Осим крчевина, често је присуство насељеног места само дим одавао. Ове најстарије куће имале су само једну просторију (ижу) с огњиштем на средини, на којем се грејало, справљала храна и око којег се на простртој слами спавало. Стока је боравила у другом крају куће заједно са људима и била је само примитивном оградом одвојена од њих. Унутрашњост куће била је чађава, без оцака, и дим је излазио на све стране кроз кров.

Још нижи ниво становања имала је кућа влашког (аромунског) становништва, због ужег избора занимања: скоро једнообразног овчарства.

Касније, не би се могло рећи у ком периоду, куће су еволуирале: добиле су темељ од камена и плот над њим облепљен блатом измешаним са сламом. Осим тога, добиле су оцак («комин») изнад ватре на средини собе, у којем се сушило месо. Тако су се, између осталог, справљале «сушенице», које и данас у Градишту представљају изузетан залогај, специјалност. Такође је и стока «уторена», то јест смештајно издвојена од куће у којој су становали само људи. Таква кућа је била заступљена и за време Турака.

Па и у таквим условима – због хетерогеније производње у односу на доста уску, једнообразну производњу седелачких Влаха (до њихове асимилације у XV – XVI веку) – била је сложенија и већа кућа Словена (нарочито оних који су живели у породичној задрузи), и која је, нарочито пред крај турске владавине, могла имати и више просторија. Осим тога, не зна се кад, кућа је добила таван (таванску преграду, због које је постала топлија) и четвороводни кров (пре тога је била округла или полуокругла).

Тек крајем XIX века кућа се почела покривати црепом, кад се појавила «ћерамида». Осим по крчевинама, и по диму који се из оцака извијао над сламним (или прућастим) крововима, насеље села се од тада могло препознати и по црвеној ћерамиди на крововима. У еволутивном погледу, после ослобођења од Турака (с већим продором тржишне привреде и већим радијусом кретања сељака, било због служења војске, или због кретања у вези с трговином), кућа је почела добијати нове атрибуте: прозорске отворе (који су у XX веку почели да се застакљују стаклом). У то време појавио се и креч. Кућа је постала светлија. Некадашњи капци или пенџерли-хартија којом су се затварале рупе у зиду (имитација прозора) и већи број соба (сврсисходнијом унутрашњом деобом кућног простора) означавали су даљи еволутивни развој куће. Стреха на кући већ се пре тога гра-

дила истурено, јер је штитила блатом омазани плот (чатму) зидова од кише а, осим тога, правила је око куће хладовину и сувоту. Кућа је у то време била без подрума (подруми су били најпре при виноградима у пољу). У другој фази развоја, подруми су се почели градити под кућом. Патос у кући још није постојао, већ су се подови соба и целе куће покривали утабаном земљом. На под се за спавање простирала слама, боље куће касније на под су простирале «рогожу», а још касније, после ослобођења од Турака, почели су се градити и кревети. За грађење каснијих кућа био је потребан чвршћи и јачи дрвени материјал (греде), и оне су углавном набављане из старих заједничких шума, а још касније из Дубраве.

Између два светска рата наставиле су се одређене новине у конструкцији куће. Дотадања правоугаона кућа, с четвороводним кровом, почела је добијати трем (ћошку, веранду, чардак). Трем се, по правилу, градио унутар правоугаоне куће, обично на углу и преко њега се најчешће улазило у кућу. Најпре се градио у геометријској конструкцији, а потом, крајем двадесетих и почетком тридесетих година, добио је аркаде. Тако је настала (тако се родила) такозвана нишавско-моравска кућа.

Део дворишта и кућа Станимира Андрејића у Горњој Мали (2003).

Улога трема није била само естетска већ и функционално-климатска. За време великих летњих врућина могло се је спавати или ручавати на њему, а служио је и као остава за неке производе и као место за боравак. У кући се, скоро обавезно, градила «голема соба»,

која је служила за свечане прилике и прихват гостију, а поред ње још једна соба (зависно од броја чељади) за свакодневни боравак и уже породично окупљање, потом кухиња са додатом собом (оставом) за жито, брашно и друге намирнице. У кућама овог типа пред Други светски рат (и то на кућама боље стојећих домаћина), трем (ћошка) могао је бити и истуренији (наглашенији), па самим тим и већи. Истовремено, с плота премазаног блатом измешаним са сламом («плетара» или «чатмара»), кућа је конструкционо еволуирала у кућу «кованицу» («бондручару»). Кућа се окивала одељаним даскама и гредама, а у шупљину се стављало (набијало) блато измешано са сламом, отпацама од ћерамиде или другим материјалом. Таква кућа је била чвршћа, топлија и «господскија», тим пре што се над собама градио таван (поткровни простор се није користио). Поједине (углавном сиромашније) куће, или помоћне зграде, градиле су се и од «ћерпича» (непечене глине). Индустријска цигла, као грађевински материјал, појавила се тек пред Други светски рат и од ње су се обично градили јавни објекти, каквих у Градишту није било. (Печена цигла за нову четвороразредну основну школу у Градишту била је у то време само навучена). Истина, пред Други светски рат, поједини домаћини су сами правили печену или полупечену циглу у властитим малим цигланама.

После Другог светског рата наставило се с изградњом «кованица». Почеле су се градити куће и од бољег грађевинског материјала (Школа), али даљи замах грађења кућа (на пример куће «на ге», која се појавила у градовима и у појединим приградским селима) прекинуо је шездесетих-седамдесетих година XX века сеоски егзодус (исељавање, напуштање села). Три нове куће које су направљене крајем XX века, својим двоводним крововима и посебним собама у поткровљу, као одјек имитације далеких крајева и других поднебља, иако направљене од нових грађевинских материјала (бетонско гвожђе, префабриковани материјали, итд), потпуно су прекинуле културно-традиционални континуитет с аутохтоном (изворном) нишавско-моравском кућом.

На почетку XXI века застарели и напуштени традиционални нишавско-моравски типови кућа, огуљених зидова, опустели, полу-разрушени или сасвим разрушени као авети стајали су и стоје у Градишту, изложени нестајању.

Напуштена кућа Бошка Ђурића у којој су чуване црквене реликвије (2003).

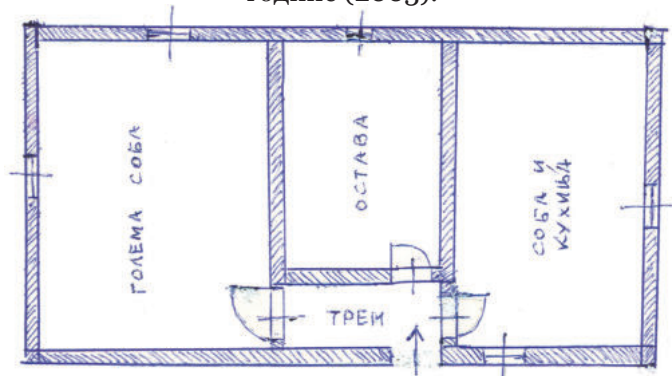
Напуштена кућа Бошка Ђурића у Горњој мали (2003).

Напуштена кућа Ранка Ђурића у Горњој мали (2003).

Напуштена кућа Радисава Ђорђевића у Горњој мали изграђена 1935. године (2003).

План горње куће. Величина је 48 m². Бондрук конструкција је подигнута на каменој основи. Изнад просторија налази се таван, а изнад кухиње оцак. Застрта је црепом.

Напуштена кућа породице Цветковић у Палашевској мали (2003).

Напуштена кућа породице Ђорђевић у Палашевској мали (2003).

Напуштена кућа (улаз у кућу) породице Николе Крстића у Палашевској мали (2003).

Амбар Лазара Крстића у Палашевској мали (2003).

Двориште, са својим објектима и инвентаром, као део окућја, млађег је датума од куће. Док је земљиште било у већој мери заједничко и док је натурална привреда била изразитије примитивна и оскуднија, потребе за двориштем куће биле су мање. Ипак, и у таквим условима, ма колико кућа била примитивна и проста (више колиба него чвршћи стамбени објекат), око куће земљиште је било утабаније, а и стока се морала марљивије збрињавати, и то је, у ствари, представљало почетак рађања (настајања) дворишта. У кућама Словена и седелачких Влаха, за разлику од номадских Влаха сточара, због разноврсније производње, двориште се почело раније у односу на многа разбијена села, обликовати. Утолико пре што је Градиште од почетка испољавало карактеристике насеља збијеног типа (у куп). Разуме се, око куће, урачунавајући и појатску привреду, било је у почетку више слободно (комотног) земљишта. Деобом земље на наследнике, а и попуњавањем дворишта економским објектима и инвентаром, оно се смањивало. По правилу, двориште је на средини било слободно (гумно), а разни привредни објекти (штале, шупе, амбари, обори, итд.) лоцирали су се уз ограду, ограђујући централни слободни простор и чинећи и сами ограду. Слободан простор на средини је био потребан за свакојаки привредни маневар, за окупљање стоке (пре свега оваца), и у одређеном делу године за вршидбу. Неког посебног издвајања економског и маневарског дела дворишта од баштенског, цветног и уживалачког није било.

Стамбени и дворишни објекти, по Вукосављевићу, пре свега су служили за «осмишљавање», склањање, прикупљање и за обављање дела производње, а атар је био простор где се обављала главна производња. Ако је судити по расположивом материјалу, дворишта с њиховом унутрашњом организацијом, почела су се у Градишту формирати још пре пада ових крајева у турске руке, а можда и у византијско време. Најпре су се у оквиру дворишта издвојили објекти за смештај стоке (тор) у време њеног презимљавања, ако није била на појати, хране за стоку и људе (плевња и остава), дрвљаник и шупа. Неке производне површине (воћњак, повртњак), иако у близини куће, нису се могли рачунати у двориште, већ само у производне површине у близини куће. Гумно, ако није било у дворишту, могло је као заједнички сеоски простор, бити изван насеља, али у његовој близини. Стока се у летњем делу године чувала и хранила на појатама, тако да су појате у том делу године личиле на насеље.

Економски део дворишта у прошлости, па у многоне чак и данас, није био одвојен од стамбеног, тако да су стока и живина могли слободно тумарати двориштем. О одмору, лепоти уживања, естетици и хигијени сељак није водио рачуна. Рад, само рад и натурална еко-

номија били су од примарног значаја. Томе је, у највећој мери, била прилагођена и кућа. Сви подови, на пример, у кући били су од набијене земље. За спавање на под се простирала слама, у бољим кућама испод сламе стављала се рогожа. Кревет је постепено, и то поглавито после ослобођења од Турака, улазио и налазио своје место у кући. За нужник се није знало.

Известан напредак у култури становања осетио се после ослобођења од Турака. Кућа за становање је, организационо и конструкцијски, напредовала, али двориште, осим што се попуњавало објектима, постајало је мање. Још увек није било одвојеног дворишта за привреду, стоку и живину, на једној, и дворишта намењеног становању, на другој страни. Цвеће као украс се није гајило, осим оног биља намењеног лечењу, које се садило уз ограду. Повртњак (башта), осим за приручне и тренутне потребе, није постојао. Подови у кући су још увек били земљани, а такође у кући или дворишту није било нужника.

Уколико се градила нова кућа (обнављала стара или се градила нова за новог члана домаћинства), мислило се, пре свега, на производњу (на њену организацију, распоред, смештај и складиштење производа), па тек после на кућу, двориште и човека. У таквим условима пут (улица) пробијао се између дворишта, тако што је сваки комшија откидао по мало од своје земље. Пошто појмови о правилним геометријским облицима организације дворишта нису били познати, дворишта су била махом организована према природним погодбама, према вољи и схватањима суседа и због тога су била махом округласта. С обзиром на то да су таква дворишта махом присутна и карактеристична за Горњу малу, то је посебан доказ да је Горња мала старија по постанку од Доње и Палашевске мале које имају геометријскија дворишта. Главна улица у насељу следила је спонтано трасу старог платформског пољског пута, а остала мрежа, такође спонтано, следила је границе имовинских поседа међу комшијама и тако се пробијала до новосаграђених кућа и плацева. Тако је настајала рурална структура уличне мреже, која се, такође, преносила будућим генерацијама у наслеђе.

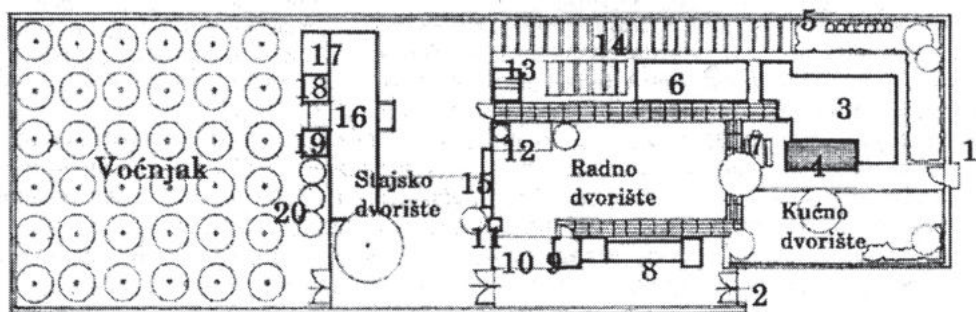
С обзиром на то да је насеље Градишта од старине, што ће рећи још од насељавања Словена, згуснутог типа, то је временом у засељеном делу било све мање простора, тако да су се досељеници и новодошавши засељавали ниже и уз бок старозасељеном делу (Горњој мали), на слободном земљишту (кога је било довољно), држећи се трасе платформског пољског пута. Разуме се, претходно је најчешће требало искрчити шуму, јер је, не узимајући у обзир крчевине, све било под шумом. Гору коју крчењем искрче, насељеници су користили за гориво, за градњу кућа и донекле за оградавање кућа (дворишта) (с

наступом приватне својине), или су је остављали да иструне, или спаљивали као безвредну ствар.

Након ослобођења од Турака, индивидуално-власнички процес је напредовао. Ратарска привреда је све више надјачавала чисту, скоро монокултурну, сточарску привреду. У таквим условима концентрација становништва у насељу постала је изразитија. Самим тим двориште је добијало све више на значају. Не само да се попуњавало привредним зградама, већ су оне постајале веће и трајније. Такође, наставио се процес његовог ограђивања и заштите, а кућа за становање развојно и конструкцијски наставила је даље да се усавршава. Од «чатмаре» (плетаре) напредовала је ка «кованици» («бондручари») и почела од земље да се одваја каменом основом. Крајем XIX и почетком XX века, уместо сламе и грања, почела је на крову да добија ћерамиду. На стамбеној згради су се појавили прозори. Број просторија у кући се повећао (почела је да се појављује «гостинска соба»). Стока се дефинитивно одвојила од људи. У вези с виноградарством, као боље организованом привредном граном после ослобођења од Турака, почели су се градити подруми – најпре при виноградима у пољу, а потом уз кућу. Због појачане оријентације према крупној (рогатој) стоци и веће бригае за њу, порастао је значај већих и топлих стаја. Трем, било у геометријској конструкцији (раније) или с аркадама и наглашенији (касније), све се више уобличавао на кући. Остали су, међутим, и даље, рачунајући и време између два светска рата, земљани подови, заједничко (неиздиференцирано) привредно и стамбено двориште којим стока и живина слободно тумарају. У дворишту (не увек) почео се градити провизорни нужник. Само двориште користило се, уколико није опслуживало неколико породица или ако се није градило изван насеља, и као «гумно» итд. О насељској инфраструктури – електричној енергији, водоводној мрежи, патосу у кућама, уређеним улицама и путевима, итд. – није било ни говора.

После Другог светског рата, кроз покренути ентузијазам и веће друштвено улагање у почетку, почело се много шта мењати и уређивати и на кући, донекле у дворишту и у укупној сеоској инфраструктури. Кућа је почела добијати боља конструкциона решења: већи број просторија, већи трем, патос, чвршћи и бољи грађевински материјал (циглу, бетонско гвожђе, цемент, цреп), двориште је почело да се диференцира на «башту» с поврћем и цвећем (ограда је онемогућавала стоци и живини да улази у «башту») и економски простор у којем се обављала привредна делатност. У појединим кућама, на прозорима и степеницама, почело се појављивати цвеће. Нове куће, међутим, почеле су се, културно, удаљавати од своје традиционалне (нишавско-моравске) основе.

Ипак, двориште није достигло изглед каквог су, у модерној организацији пољопривреде и села, предложили Милорад Рибар и Горан Димић, као и други архитекти присутни на саветовању о селу одржаном у Војводини 2003. године. Рурални егзодус и гашење Градишта у другој половини XX и на почетку XXI века, зауставио је развој овог села.

Предлог организације савремене сеоске куће са двориштем у равничарским крајевима (модел). Пројектанти: др Милорад Рибар и мр Горан Димић (у тексту *Развој кућишта и куће у Војводини*, у Зборнику радова **Село у новим развојним условима**, Београд, 2003).

ПОЈАТЕ

Појате (сточарски станови) биле су за све време постојања Градишта (од преантичког и античког доба до данас) непресушни и незаобилазни део привреде и живота села. Оне су континуирано пратиле живот села, иако су њихови облици током историје – премда не у битним износима – еволуирали и мењали се. С обзиром на то да је привреда Градишта доминантно била – без обзира на то да ли се радило о Власима или Словенима – овчарска, и с обзиром на то да се од самог почетка радило о Градишту као селу збијеног типа, појате су биле неминовни и неопходни облик и пратилац овчарења у шумским, кршевитим и донекле крчевинским условима атара овог села.

Првобитне појате биле су примитивне, направљене од грања и прућа, укопане у земљу, у ствари биле су колибе за становање људи, а за стоку је било важно да буде ограђена и покривена сувотом. У избору места за појате било је важно да оне буду на оцедном и приступачном месту, не много далеко од пашњака, и да у релативној близини имају воду за пиће за стоку и људе. За стоку је, осим сувоте, било важно да буде ограђена, то јест релативно заштићена од дивљих звери (нарочито од вукова). У почетку је стока живела заједно са људи-

ма и тек касније почела се одвајати од људи и добијати посебан заштитени простор.

Сезонски боравак по појатама и појатски начин живота, не само да су као привреда и као начин живота били карактеристични за време Турака, већ и после њиховог одласка с власти. За време Турака и нарочито у XX веку, почеле су се градити веће и комотније појате, покривене сламом, папраћу, бусеновима траве или грањем, у којима се могло организовати домаћинство. Такође се и квалитет стоке постепено поправљао. Део сточарско-овчарске производње (сир, вуна, месо, кожа, млеко, масло) могао се пласирати на тржишту, нарочито после ослобођења од Турака, чиме су се створили услови за напредак и побољшавање живота.

Појате, које су у прошлости биле симбол двостраног живота у Градишту – једног у сеоском насељу и другог у сточарско-овчарској зони – застаревањем села и гашењем сточарског фонда при крају XX и почетком XXI века, остале су (уколико их још има) неми споменици некадашњег живота Градишта. Према казивању Ђорђевић Радисава, старог 79 година (који је педесетих година XX века био председник села), појата је у Градишту уочи Другог светског рата било 50, плус 25 појата у планини. Од оних у планини две су биле покривене црепом, неколико њих су имале цреп и међу онима које су биле изван планине. Остале су биле покривене шибљем, папраћу и травом. У 2003. години, након егзодуса и гашења привреде у селу, по Ђорђевићу, све су у рушевном стању. Још увек релативно у добром стању су појате Андрејевић Ђорђа (у Дубрави) и Величковић-Момчиловић Михајла (у Робовом долу).

Појата Михаила
Момчиловића. Једна од
последњих преосталих
појата на почетку 21. века.

Имао сам прилику (2. VIII 2003. године) да посматрам појату Андрејевић Ђорђа, на северној граничној страни Дубраве. Пре свега, то је била једина донекле сачувана појата, све су остале нестале, чак им ни трагова нема. Била је напуштена и у рушевном стању. Остао је само – у бондрук (плетарској) конструкцији, величине 5 x 6 метара – део у којем су живели људи. Део у којем је боравила стока (до 200 брава) није постојао, нити је било ограда, већ само коров кроз који се није могло проћи. Према казивању саговорника који су ме пратили на овом путу, у појати је после Другог светског рата вршено осемењивање (меринизација) оваца, а Величко из Моклишта правио је качкаваљ.

Захваљујући казивању Ранка Ђурића, у стању смо да пружимо ближи опис појата у Градишту. На потесу од Мерила (изнад Долца), преко Дубраве, Коритишта, Лаза, Слбице, све до Душмана, Градиштани су имали до педесетих-шездесетих година XX века близу стотину појата. Оне су биле махом изграђене од неотесаног камена или бондрука, и најчешће су имале више просторија: ижу с огњиштем, собу за ноћивање и просторију за чување сира и других животних намирница. Понекад је за те сврхе коришћен подрум. Овце су по повратку с паше боравиле у «трљацима» (простору ограђеном каменом и усправљеним гредама). Крупна стока – волови, коњи или магаре – ноћ је проводила у посебној просторији (штали).

Напуштена појата

По појатама се проводио велики део године, због чега су оне биле бар толико удобне за живот колико и скромне куће у насељу. У њима се рађало, живело и умирало, из њих се одлазило на рад на

оближње њиве и лако су се контролисала имања, осим винограда и њива у градишком пољу крај Нишаве.

На појатама су током летњих месеци чуване овце, такозване «млекуље». Наиме, почев од Ђурђевдана, «одлучивани» су јагањци, јаловице, двиске (двогодишње овце које се нису јагњиле) и овнови. Ова врста овчарског иметка истеривана је до других појата на већим надморским висинама (Тупанар, Плеш, Пернатица, Бучје, Радев камен), где су, на граници са сврљишким атарима, имућнији сељаци обично располагали с још једном појатом (на почетку XXI века још се могу избројати темељи тридесетак појата). За потребе ове стоке и појатара млађи чланови кућне заједнице су у одређеним временским интервалима износили основне намирнице (хлеб, воду, кромпир, пасуљ) као и друго што би било неопходно. Стока се напајала росом и водом (много пута снежницом) из вртача и кречњачких пукотина. На овим висинама се током лета припремало и планинско сено. Током јесени се ово сено спуштало до појата у подножју планине, или је преношено у насеље.

Остаци некадашње појате

Неке од појата закупљивали су качкаваљдије из пиротског краја, претварајући их у радионице за производњу пиротског качкаваља.

Иако су појатска привреда и појатски начин живота – на почетку XXI века – знатно редуковани, они су ипак као појава, сећање и реминисценција у животу Градиштанаца, још увек присутни.

ПРИВРЕДА – РАНИЈА И КАСНИЈА

У привредном развоју Градишта (историјски) могу се издвојити две карактеристичне епохе: натурална и тржишно-грађанска. После Другог светског рата покушало се с увођењем социјалистичке привреде; покушај је, међутим, након бројних експеримената и девијација, остао доста нејасан и недовршен. Време с краја XX и почетка XXI века, с тенденцијом рестаурације тржишно-грађанског начина привређивања, такође је нејасно и тешко га је одредити.

Натурална привреда

Реч је о сваштарској, самодоволјној привреди са непостојећом или слабо израженом улогом тржишта. Такав начин привређивања, без обзира на одређене осцилације, био је у овим просторима доминантан вековима. Турци су такође прихватили овај систем, с тим што су га прилагодили својим потребама и својим правним регулама. На селу, у овом случају у Градишту, натуралност као начин привређивања (и као начин живота) присутна је у одређеној мери и данас, то јест на почетку трећег миленијума.

Натурални (самодоволјни) начин привређивања у Градишту прати се у овом тексту од појаве групе Словена под Чуком, при чему се натурални облик привређивања може претпоставити и у претходном времену, без довољних и сигурних археолошких или других доказа о томе. Старо, затечено становништво, прешло је, скоро монокултурно, на овчарство. Касније, пре свега на језичкој основи, диференцирало се у Влахе. Овде није узета у обзир феудалана припадност становништва феудалном господару (властелину, цркви, велможи), којем се морало признати господство и плаћати одређени данак.

Касније су се међу Власима издиференцирале две струје: Власи номади (стално у покрету) и седелачки Власи. Ови други су се, вероватно у XV и XVI веку, међу бројнијим и привредно хетерогенијим Словенима асимиловали, оставивши у етимолошком смислу (нарочито у сточарској терминологији и антропонимији) одређене рецидиве.

После ослобођења од Турака, иако су се тржишни механизми почели у већој мери ослобађати, натурални начин привређивања и натурални начин живота били су и даље доминантни.

У раним натуралним условима сточарство је било најважнија сељакова привредна грана. Било је, у сваком случају, натурално издешнија и сврсисходнија од било које друге гране привреде. Овца

је, с натуралне тачке гледишта, задовољавала већи број неопходних људских егзистенцијалних потреба (млеко, месо, вуна, кожа, сир, масло), теже ју је било опорезовати, а није била превише приметна за чување и негу. Тешкоће су се јављале у зимском делу године, кад се овцама, поготову ако су у већим буљуцима, морала обезбедити додатна храна и заштита, а тога није било у изобиљу. У условима номадског сточарења тај се проблем решавао тако што су се овчари, с буљуцима оваца, из планинских крајева спуштали у низине и топлије крајеве. Међутим, у полуномадским условима морало се ићи или на редуковање сточног (овчарског) фонда, или на његово уторавање.

У сваком случају, све привредне гране представљале су јединствену привредну целину. На примеру Градишта то значи да су се у атару, још од најранијих дана, издвајале три привредне зоне: планинска, платформски део и насеље. Али иако посебите, све три зоне су се допуњавале чинећи органску целину. Таква комплементарна привреда је била могућа, пре свега, због тога што је насељеност била мала, што су многи потеси били у зједничкој својини, што су шуме с пашњацима и родно земљиште били довољни, што је сеоско насеље било груписано и одвојено у посебну целину и што сами животни прохтеви (стандард) нису били велики. Треба имати у виду да је и стока била слабо квалитетна и слабо доносна. Она је по грлу давала мало, али је домаћина стајала мало труда и трошкова. Отуда, у условима натуралне привреде, сељак се оваквог начина привреде држао дуго (вековима) и тешко га се одрицао. У условима (касније) развијеније ратарске, тржишне и стајске привреде још увек се дуго и радо држао бројних елемената натуралног (сваштарског) привређивања.

Што се тиче својине у натуралним условима, што обухвата и време под Турцима, она је, како је речено, већином била заједничка. Бројни данашњи потеси села (Плеш, Коњарник, Страње, Орлове стене, Коритиште, Дубрава, велики део Вељег дола, Кичер, Брдо, итд) представљали су заједничке сеоске привредне површине. Осим неких мањих или привредно слабо доносних целина, једино је још Дубрава задржала стари статус, али после Другог светског рата и она је доведена у питање.

Иако је индивидуално освајање и присвајање заједничке својине током векова, нарочито у XIX веку, било евидентно, оно није текло ни брзо ни лако. Требало је најпре искрчити шуму, а тај процес је текао доста дуго (покадшто се завршавао тек у трећој генерацији, код унука). Сретен Вукосављевић то темељно обрађује. Он, између осталог, вели: «Сељаково осећање за колективну земљишну својину било је у старо време врло јако... То осећање цео колектив одржава и намеће га појединцу као јаку моралну обавезу... Колективна земљишна својина била је главна основица за сточарство, а пошто је сто-

чарство било најважнија привреда то је и осећање за колективну својину, као основицу те привреде, било врло јако.» (*Историја сељачког друштва – организација сељачке својине*, стр. 183, 184).

У условима натуралне привреде у XIX веку – и под Турцима и након ослобођења – доминантно су се гајиле овце. Потом, козе. Затим, у мањој мери, коњи, магарци, пси, волови, свиње и пчеле. Од земљорадничких производа: кукуруз, раж, пшеница, винова лоза, конопља, овас, јечам, поврће и воће. Користили су се и дивљи природни производи. Риболов није био развијен. Разуме се, осим оваца и коза, све у скромнијој мери и ради допунског задовољавања основних животних потреба.

Овце су биле главни основ производње, јер су, уз не превелико ангажовање задовољавале највећи број основних егзистенцијалних потреба. Чување коза је било приметније, али оне су због длаке (кострети), млека, коже и (у мањој мери) меса, такође учествовале у натуралном систему привређивања и производње. Коњи нису представљали важнију анималну производњу, осим код номада, којима су били главна теглећа и преносилачка снага. Коњи су, често, самостално боравили у сампасу (на Сврљишким планинама, у Коритишту или на другим местима) и хватани су у одређеном броју према потреби: или за вршидбу или за пренос намирница и предмета, али не и за орање, јер се за такву врсту посла коњи нису користили. Магарци су били значајна допунска преносна снага у појатској привреди и ради преношења млека и других предмета између насеља и стоке на појатама или на пашњачким површинама. Пси су били обавезни и саставни део овчарске привреде на пашњацима и на појатама и без њих се није могло замислити функционисање ове врсте привреде. Волови су се користили у ратарској привреди, код орања и за вучу кола и саоница, премда су већи значај добили након ослобођења од Турака и с појачаним развојем тржишне и ратарске привреде. Краве су се презале у кола и користиле за вучу и орање, отуда су често остајале без млека и нису у натуралним условима имале већи значај. Свиње су се гајиле у малој мери, а и пчеле («вршкаре») биле су малобројне. Међу ратарским културама, после открића Америке и одомаћења на балканском тлу, најважнији је био кукуруз («моруза»). Користио се за прављење качамака и проје, или (као брашно) за мешање с брашном од других житарица. Исхрана пројом и хлебом од мешаних брашана, уз бројне друге артикле које је домаћа производња или природа давала, био је главни вид исхране. Житарице, посебно кукуруз, служиле су и за допунску прехрану стоке. Раж се сејала и користила у мањој мери (у прошлости више), а пшеница само изузетно. Описујући исхрану становништва у брдско-планинским крајевима у белопаланачком крају у прошлости (што одговара и Градишту), Михајло Костић вели:

«У планинским сточарским селима становништво се ратарством помаже врло мало. Осредње домаћинство од свог жита 'ће помине четири месеца', а у најбољем случају до шест месеци, а 'пшеницу нема ни за колач'». (*Белопаланачка котлина*, стр. 99). Винова лоза, груписана у посебним потесима и на погодном земљишту, нарочито према Долцу (осунчаност, на надморским висинама до 550 – 570 метара, у условима погодне климе, итд.) гајила се од памтивека. Гајење је представљало допунску (не примарну) делатност и, пре свега, за потребе домаће потрошње, а не за тржиште. Чак и после уништења старе лозе од стране филоксере крајем XIX и почетком XX века, дошло је до релативно брзог обнављања винограда на новој, «америчкој» подлози. У мањој мери, пре свега за домаће потребе, гајила се и конопља. (Отуда се један део Вељег дола заво Конопљиште). Воће и поврће су се мало користили. Највише се, у допунском смислу, користило оно што је природа сама дала (орах, лешник, јагода, печурке, дивља јабука и крушка, трешња, итд.). Шљива, уколико се гајила, није се садила систематски, већ више узгред у близини куће или насеља. Баште су биле мале и обично двојаке или вишеверсне. Уз кућу се правила мала, свакодневна баштица, такорећи као «ћилер» за моменталну употребу. Ван куће, на погодном месту (да није далеко, да има воде за наводњавање, итд.) правиле су се мање баште с поврћем за зимску или дужу употребу. Осим лана и конопље, од 1920. године и дувана, друге техничке културе се нису гајиле. Лов је био знатно развијенији, а риболов не. Лов се у неким породицама – Војиновићи, Ђорђевићи, Андрејићи, Ђурићи, Цветковићи, Крстићи – неговао и преносио «с колена на колена» као некаква традиција. За време Турака ловило се «кремењачама» и каписларама, али постављале су се и замке, клопке и кљусе. У Градишту су се одгајали и чувени ловачки пси «загари», који су били на цени код ловаца у Нишу, Пироту, Гургусовцу (Књажевцу), итд. После ослобођења од Турака, на овамошње појате долазиле су ловачке групе из Ниша и других крајева, међу којима и срески начелници, жандармеријски капетани и учитељи. Лов као традиција, у неким фамилијама, одржао се до данас.

У натуралним условима у допунској исхрани користили су се и природни извори: купина, малина, дивљи лук (цремуљ), жир, младо буково лишће, млада кора дрвећа (нарочито од стране номадских сточара), лешник, орех, глог, месо дивљих и шумских животиња, гљиве, итд. Жене су низале и сушиле дивље јабуке, крушке, оскоруше, брескве и грождје, правећи од тога у зимским данима компоте и «рецељ» без шећера. Од бројних лековитих и миришљавих биљака (мајкина душица, жалфија, пелин, кантарион, хајдучка трава, камилица, босиљак, разне луковице, итд.) справљали су се мелеми и чајеви. Мед и восак су се такође користили. У свакој генерацији Гра-

диштанаца живели су нека жена или неки мушкарац који су били извикани као добри исцелитељи или као врачевци. Литература, нажалост, овој врсти допунске привреде, исхране и лечења није обрадила пажњу.

Жене су, у оквиру натуралне производње и натуралне поделе рада, чешљале вуну и преле, правиле заједно са својим мужевима или укућанима одећу, опанке и друго. Такође, бавиле су се баштом. Девојчице су од малих ногу училе да плету и нарочито да везу и ткају, припремајући већ од тог доба свадбене дарове и мираз за будућу кућу. Домаћини су, или самостално или уз помоћ осталих чланова породице, од прућа, леске, павити, трња и грања правили оплату за кућу, кошеве, корпе, покровце, крчили шуму, радили са стоком, итд. У таквим условима производње и поделе рада мало се шта износило на тржиште (пијацу), које је и само било неразвијено.

Шума, у условима натуралне привреде, није била само ликовни, скровишни и заштитни садржај простора, већ веома важна производна и животна средина. Шума је, уз остало, обнављала земљу и чувала је од ерозије и спирања. У шуму се склањало од «чуме» (куте). Кад би настале невоље – а не да их није било – у шуму су се склањале породице, стока, важније покућство, збегови. Шумски и кршевити простор Сићевачке клисуре пружао је заштиту бегунцима и хајдучији. Због тога су Турци и путници у прошлости нерадо залазили у овај крај. С обзиром на то да је шуме у Сићевачкој клисури било у изобиљу, а насељеност ретка, стварао се осећај шумске неисцрпности. Аналогно томе и сељак, сточар односио се према шуми уништавалачки и нимало заштитнички. О шуми и дрвету се није водило рачуна. Сељак (сточар) отприлике је судио овако: шума је свачија, а стока је само моја. С друге стране, логика расуђивања била је емпиријска, то јест, пре свега, везана за егзистенцију (личну и породичну) и корист. Сељак није био научен и навикнут да научно, дугорочно и ванемпиријски размишља.

Лаички гледано, шумски предео због помањкања ливада – с изузетком пашњака на великим надморским висинама – не би требало да буде погодан за сточарство. При томе се заборавља да је у натуралним условима и у прошлости, лисник, поред осталих предности које је нудила шума, као брст и храна за стоку, не рачунајући донекле овцу, био важнији од ливада. Па и овце, преко зиме или кад су биле гладне, лаћале су се погодне креше и брста.

Отуда сва стока, поготову козе, рогата стока и свиње, ако их је било, више се лети хранила по шумама него на пашњацима. И зимска исхрана стоке, у натуралним условима, више је била везана за шуму, за лисник, него за сено, сламу или шашу, којих је, и иначе, било недовољно. Коначно, шума је давала дрво за огрев и грађу.

Шуме су се искоришћевале расипнички, више и горе него колективни пашњаци. Са пашњака стока би искористила сву траву, коју поједе; из шуме би се само мали део посеченог или отресеног дрвета искористио. Остало би иструлило онде где је порасло. Изузимајући овце и свиње, сва остала стока се преко лета хранила брстом и крешом, пре него пашом. Са козама или говедима и лети и зими ишло се у шуму са секиром или косиrom. Оно што стока не може дохватити, дохвати јој и посече пастир. Вредан козар би често за дан срушио шуме више него што су вредне све козе. Зими би, на пример, посекао целу букву ради једног јединог стокиног obroка; нахранио би стоку са оно неколико пупољака и младих летораста, што се једино са букве могло зими обрстити. Посекао би одраслу смрчу само ради маховине на стаблу и гранама. (Имао сам прилику да видим како младић исеца најлепшу врбу поред реке не би ли видео да ли му је секира довољно оштра.).

Натурални сељак у Градишту дуго, чак и после ослобођења од Турака, није могао прећи на стајски одгој стоке. Због тога је дуго радила секира и правио се лисник (купа од посечених и окресаних грана), било у дворишту, било на појати, или и у дворишту и на појати. Лисник је био главна зимска храна козама, говедима великим делом, а помало и овцама.

С обзиром на то да је Градиште од првог засељавања имало збијено насеље под Чуком с развијеним појатарством, то се од почетка могла лакше организовати производња по потесима: за сточарство (горе, на већим висинама) и за ратарство (на платформи). Због потребе за радним земљиштем – кад је дошло до већег размножавања становништва, појачане улоге ратарства, постепеног размаха тржишне привреде и повећане потребе за пашњацима – јавила се и потреба за све већим и обилнијим крчењем шума. Крчење је од самог почетка било најтежи део посла сваком крчиоцу-сељаку. У питању је дуг процес; ниједна деоница крчевине није искрчена одједном; често остане посао и за синове, па и за унуке. Крчилац прво одреди деоницу коју ће крчити. Затим се крчи: листопадно дрво се обара секиром и све што је ситно (отпадак) избацује се у ограду. Пањеви које је тешко извадити из корена оставе се да иструну. Често се користи и ватра. Искрчена земља мора годинама да се чува, не сме да се запусте, јер ће шума да се обнови. Процес крчења шуме и стварање радног простора и радне земље нарочито је тешко падао новодосељеним становницима и сиротињи. Али кроз то се морало проћи. Таква је била цена усељења у село и цена стицања статуса житеља у њему.

Због преовлађујуће сточарско-овчарске привреде и већином заједничком, доста неприступачном, али богатом шумом, кршевима и пашњацима пределу, још од најранијих дана развијало се појатарство,

то јест борављење – нарочито за време лета – у сточарским становима. Првобитне појате, како је речено, биле су примитивне, рекло би се само склоништа, али временом, рачунајући и време Турака, еволуирале су у сточарске станове и боравишта, у којима се најпре живело заједно са стоком (урачунавајући псе и коње), а потом одвојено. Поједини буљуци оваца, нарочито седелачких Влаха и појединих породично-задружних домаћинстава Словена, бројали су и до хиљаду грла стоке. То што су Градиштанци, према «целепкешком» попису дажбина из XVI века, били давањем задужени само са две овце (на сваких 25 оваца морали су да дају по једну овцу) само показује да Турци нису имали праву представу о броју оваца у простору Градишта.

Појатарство, и сточарска привреда уопште, али ништа мање и ратарство, веома су детаљно разрађени кроз обичајно право и природно-годишњи календар. За сваку производњу и сваки производни догађај, за сваки рад око стоке или у пољу, знао се обичајни ред, ред који се на искуственом нивоу стварао деценијама и вековима. За обављање сваке радње знао се заштитни светац, обичајни ритуал и време и начин обављања радње по природном календару. Неке од тих радњи биле су недоносне, контрапродуктивне и штетне, нарочито кад су се услови производње мењали. На пример, с појавом нових раса домаћих животиња и нових сорти биљака, с наступом нове и боље технологије, с појавом и развојем тржишне производње, итд. Али, не може се рећи да сељак у најобимнијој мери није користио емпирију, због чега му се, с разлогом или не, много пута приписивао конзервативизам.

Тржишно-грађанска привреда

Иако је у прошлости – како у предтурској тако и у турској епохи – сточарство, и то овчарство, било примарна привредна делатност, ни ратарство није занемаривано. Утолико пре што је у Градишту од почетка – од VI и VII века – становништво било сконцентрисано у збијеном насељу под Чуком и што су Словени чинили већину становништва које се, за разлику од Влаха, бавило и сточарством и ратарством.

Доминирајући натурални начин производње и живота из прошлости задржао се у селу и после ослобођења од Турака, иако се осетио изванредан тржишни заокрет. Тржишној производњи требало је понудити вишак неких производа, а у Градишту су то могли бити једино стока (овце и јагањци), вуна и сир. Могли су се понудити и дрва, неки производи од дрвета, и још неки производи, али Градиште није неговало такву производњу, па таквих производа није ни било. Уз то, локална тржишта су била удаљена: Бела Паланка 18 km, Ниш

28 km, а Пирот као тржни и окружни центар био је још удаљенији. Осим тога и ови центри нису били много развијени, нарочито Бела Паланка. Иако је у овим тржним центрима радила пијаца (једном недељно), поједини трговци и купци из удаљенијих села могли су се на овим тржиштима видети доста ретко, или само једанпут годишње, кад се одржавао вашар. Ово је поготову важило за Градиште, које се рачунало у једно од најудаљенијих села региона. Уз то, Градиште није развило довољно добар задружни покрет као Сићево, нити је имало добре друмске везе са железничком станицом у Долцу, што је у приличној мери могло извући село из заосталости. Градиште је, истина, словило као добростојеће натурално село, што за развој села, на дужој стази, није дало пробитачне резултате.

Но, и поред тога, запажени су појединачни коњско-товарни, овчарско-стадни или јагањачки одласци на пијацу и вашар, преко којих је – продајом или трампом – понешто стизало у село. Понајчешће: со, пшеница, делимично пиринач, зејтин, понеки бели «смит» или које парче шећера, за децу. Из Беле Паланке, крајем XIX и почетком XX века, почела је, као тржни продукт, у Градиште да пристиже ћерамида. До тада, кровови кућа и појата покривани су сламом, папраћу и бусеновима траве.

Неразвијеност задругарства (као покрета), непостојање других облика снабдевачке мреже, неизграђеност путних саобраћајница (тек код Црвене Реке наилазило се на државни друм), помањкање прерађивачких и складишних капацитета у Црвеној Реци и Долцу (без обзира на изградњу железничке пруге од 1886/87. године), неуспешно изведен рат против Бугарске 1885. године, неродне године и економска криза на крају XIX и почетком XX века, доста тешко су погађале економију Градишта, суседних села и села уопште. У таквим условима први пут се у Градишту појавило печалбарство. У печалбу се углавном одлазило у Влашку. Одлазили су млади људи у пуној радној снази. Одводили су их «драгомани», који нису били само преводиоци, већ и предузимачи. У међупечалбарском периоду, обично би код богатијих земљопоседника Румуна остављали најамника дајући тако газди «гаранцију» да се ради о «честитој дружини» за идућу печалбарску сезону. Печалбари би зараду, изражену у дукатима, по повратку предавали старешини породице, који би овом зарадом за добробит куће располагао на најбољи начин.

Једну од уведених новина после ослобођења од Турака чинио је «сеоски кош». У овај привредни објект је свако домаћинство, саобразно свом имовном стању, одлагало извешан део (вишак) пољопривредних производа (пре свега кукуруза), и из којег је, у случају неродних година или неких других недаћа, пострадао становништво имало право да позајмљује или да се задужује. Из тог сеоског

коша, његовим дограђивањем и облепљивањем блатом, направљена је 1930. године четвороразредна основна школа. Нови заједнички (сеоски) кош направљен је у непосредној близини и служио је до иза Другог светског рата, кад му се губи сваки траг.

Захваљујући свом великом и природно разноврсном атару, затим захваљујући околности да је ослобођење од Турака дочекало без феудалног господара (у лику спахије или читлук-сахибије), тако да није морало да се откупљује), Градиште је крај XIX и почетак XX века дочекало као релативно добростојеће натурално село.

Удаљеност локалних и ширих тржишта, као и удаљеност од административних центара после ослобођења од Турака, неповољно су се одразили на развитак Градишта. Село се у таквим условима нашло усамљено и изоловано на периферији Белопаланачког среза, на улазу у Сићевачку клисуру. Иако га је железничка пруга тангирала од 1886/87. године, а од 1964. године и Нишавска магистрала, ове две инфраструктурне предности ништа битно нити значајно нису донеле Градишту. Оно је сакривено и невидљиво, као ластино гнездо, вегетирало под планином, изнад кањона.

С ослобођењем од Турака убрзан је процес консолидације имовинских поседа у селу, као и консолидација атара. Усељавања у село и бекства у Сићевачку клисуру преко Градишта више није било. Једино је пред Први светски рат у село дошао Ром Јованча Бакић и почео у селу да се бави коваштвом и гајдаштвом.

Због све изразитијег и све јачег развитка ратарства убрзао се процес претварања колективног и шумског земљишта у ратарско и приватно. Велики комплекси заједничке земље (Кичерје, делови Вељег дола, Стањанов врх, Лаз, Падиње, Брдо, Ливађе, Пајна Глава), било крчењем шуме, било присвајањем, прелазили су у приватно власништво, нарочито у руке великих породичних задруга, које су се и саме почетком XX века почеле распадати. Најпре на мање задруге (на већа индивидуална газдинства, или на такозване проширене породице), а затим на малочлане (или инокосне) породице.

С обзиром на то да су у Градишту доста лако подељена колективна земљишта (углавном шуме и пашњаци), и да је скоро сваки власник настојао да у својој (шумској или пашњачкој) парцели подигне појату, могло се према броју појата одредити број домаћинстава у селу. Сеоском привредом се могло управљати из збијеног сеоског насеља и зато у Градишту није примећена тенденција измештања насеља (мештани не знају ни за једно «селиште»). Овај и овако успостављени ред није био нарушаван ни утицајима споља, јер се, осим придошлице Јованче Бакића, после ослобођења од Турака нико – осим неких снаја – није доселио у село. Новоуспостављени земљишни ред после одласка Турака није се битније – осим изве-

сног социјалног раслојавања – нарушавао и мењао, па ни после значајнијег надјачавања ратарске привреде. Ред се једино донекле реметио ратовима (кад би породица изгубила домаћина или синове), смрћу неког важнијег, или важнијих, чланова породице, или кад би се делила породична здруга. С обзиром на то да, чак и после Другог светског рата, с појавом великог егзодуса, није запажено неко веће отуђивање имовине, нити нека битнија тржишна организација привреде, основни, традиционални ред се у значајнијим износима није изменио ни на почетку трећег миленијума.

Оно што је после ослобођења од Турака настало као ново, то је: уништавање шумског покривача, стварање индивидуалне земљишне својине, постепено јачање и надјачавање ратарске привреде над сточарско-овчарском привредом, социјално – не у већим размерама – друштвено раслојавање, покушајна социјалистичка трансформација друштва, велике и свестране техничке промене нарочито после 1944. године, велики егзодус након 60-их година, застаревање и гашење села крајем XX века, с појавом безнађа и летаргије међу остарелим становницима.

Све ове промене могле би се сматрати значајним, иако не и јединим.

Уништавање шумског фонда – стварањем крчевина и радног земљишта – почело је још за време Турака. Од некадашњег «океана шума» остала је само прастара (аутохтона) шума у Дубрави. Она је, међутим, од стране шумског газдинства из Беле Паланке, у време 1971/75. године, до корена уништена. При томе село није обештећено, нити је ово раубовање сеоске заједничке површине било чиме надокнађено, нити има података да је раубер кажњен. Крчење шума и стварање ратарских површина од стране мештана (сељака), није било ни лако ни једноставно. Лакше се крчило на скелетном земљишту, или на земљишту тањег земљиног слоја: Кичерје, Чука, Стањанов врх, насељски простор, Лаз, Падиње, делови Вељег дола, итд. При крчењу шума, у почетку више се мислило на пашу и ливаде него на родну земљу. У сваком случају било је потребно често и генерацијског времена да се искрчи шума и савлада дивљина. Крчење је, поред осталог, имало предност што се могло обављати у време кад нису били нагомилани други неодложни пољски послови. У шумском простору Градишта (на пример у Коритишту), на основу претходно и кроз векове стварану традицију, настајали су одређени шумски потеси, као претходница приватном власништву. Али ни крчења, због нерегулисаног или слабо регулисаног правног статуса земље од стране државе, нису увек могла проћи без размирица. Занимљиво је колективно одржање шумског статуса Дубраве, којег су мештани Градишта вековима бранили и одржавали, све до 1971/75. године

кад су (да ли заувек или привремено) клонули. Иако нема јасног објашњења вековне борбе за заједнички шумски статус Дубраве, има индиција да се овај комплекс бранио заједничком жељом и вољом мештана да нико појединачно у овом комплексу не сме да за-снује своју крчевину. Уништавањем шумског фонда и стварањем крчевина и родне земље – нарочито несистематским и непланским мерама – Градиштанци су истовремено «секли и грану на којој седе». Родна земља, после крчења шуме, није гнојена (овај поступак се интензивније почео практиковати тек после Другог светског рата), па се доста брзо (након одређеног протока година) испошћавала. С друге стране, појачано је спирање земље, ерозија и бујични процес. После одређеног протока година од овакве земље све је мање било користи, а на многим местима (Кичерје, Чука, Вељи дол, Страње, Орлове стене, итд.) појавио се скелет (кречњачка подина).

Јован Величковић у првом пчелињаку с кошницама сандучарама у Дубрави, око 1920. године.

Стварање индивидуалне земљишне својине изведено је у Градишту, у главним цртама, после ослобођења од Турака и то доста брзо и експлозивно. Приватна својина – у разним статусима својине – постојала је у Градишту и за време Турака, али у мањој мери и, пре свега, на подручју сеоског насеља. Атарски простор (потеси) за време Турака још није био подељен. Турци се – што због локације Градишта у Сићевачкој клисури, што због правно-феудалног система – у међусобне сељачке односе нису много мешали, али су били бит-

но заинтересовани за испуњавање дажбинских обавеза. После ослобођења, међутим, тржишни и власнички односи постали су доминантни. У таквим условима почело је у Градишту – као и у другим селима – убрзано захватање заједничке земље и њено претварање у приватну својину. Овај процес, који се најчешће паралелно одвијао са крчењем шуме, сеоска заједница је прећутно толерисала, све дотле док се међе крчевина не би додирнуле. Тада би наступила одбрана међа по сваку цену. Око међа су најчешће настајали спорови и сукоби, који су ишли и до судова. О посеченој шуми нико није водио рачуна, нити је ко за њу марио. Гране и стабла, ако нису били за неку конкретнију употребу, обично би се гомилали на међама и ту би се остављала да иструну, или би се спаљивали, а пањеви су се вадиле постепено и касније. Захватању заједничке имовине и њеном преношењу у приватни посед доста су кумовали катастарска политика и уношење имовине у катастарска документа, а после је све постајало лако, или бар лакше. Главно богатство мештана у натуралним условима није била величина земље, већ богатство стоком. После освајања колективних земљишта и стварања приватних поседа, у селу се није јављала «јагма» (глад) за великим поседима, већ само за ону величину поседа који се постојећом радном снагом могао обрадити. А ту постојећу радну снагу чинили су чељад, рогата стока (пре свега волови), запрежна кола и оруђа (алат) које је захтевала земљорадња и пољопривреда уопште. У условима приватне својине и тржишне привреде – поготову између два светска рата – свако је домаћинство настојало да има своју радну стоку. Првенствено волове. Они који су били без пар волова удруживали су се, а најсиромашнији, који су били без радне стоке, управо су се по томе и препознавали. Такви су обично радили код других (слуге), или су радили неке друге послове (заједничко чување стоке, сеоски свињари, бирови, итд), али таквих је било мало.

По тој основи и дворишта кућа постајала су разуђенија и опремљенија, стварана су «гумна» (на којима се врло, најпре коњима и воловима, а пред Други светски рат вршилицом, односно «дрешом», који се ложио сламом) и сама кућа (величином и опремљеношћу) постајала је већа и опскрбљенија.

Што се тиче развоја ратарске привреде, она је после ослобођења од Турака брже напредовала, тако да је, већ између два светска рата, сасвим надјачала сточарско-овчарску привреду. Осим тога, и сама сточарско-овчарска привреда је еволуирала и мењала се од овчарско-козарске која се занемаривала и слабила, до говедарства, које је еволуирало и јачало. Самим тим јачала је и стајска привреда. Кроз њен развој постепено се раздвајало музно од радног краварства.

У условима тржне привреде појавили су се тржни вишкови, али због удаљености Градишта од конзументата и тржишта, због не-

изграђености институција који би ове вишкове прихватили и пласирали, као и из других разлога (несналажљивост), Градиште од тога није имало, или једва да је имало користи. Све то пратило је не тако оштро социјално раслојавање, које је током Другог светског рата показало и своје револуционарно лице.

Ипак, с развојем тржишне привреде и индивидуалног власништва над земљом, нарочито после Првог светског рата, појавили су се у селу бројни радно-пољопривредни новитети: први пут гвоздени плуг 1920. године (иако плуг с дрвеном ралицом није занемариван; могао се у пољопривреди Градишта видети и после Другог светског рата) (први гвоздени плугови добивени су на име репарације из Немачке и добило их је десетак имућнијих домаћинстава). Трактори на њивама у Градишком пољу појавили су се око 1950. године и били су својина Земљорадничке задруге из Беле Паланке. Иначе, прве тракторе купили су 1967. године Бранковић Света и Живковић Славко, а први комбајн купио је Бранковић Света 1980. године. После Другог светског рата појавиле су се бројне друге новине: вештачко ђубриво, калемљење, масовнија обнова винограда, сандучно пчеларство, електрична енергија (1960/61), водовод (од 1971. године), итд. Нова трака пута од Долца до Градишта просечена је самодоприносом 1947. године, када је застрта ситним камењем и уваљана, асфалтирана је 1986. године. Поред других мештана, на овим пословима су се истакли: ондашњи руководиоци села, нарочито Чедомир Крстић (вода, пут), Гојко Војиновић (струја), Драган Димитријевић, новинар из Ниша (вода, пут, дом културе), Петар Вучетић, генерал (пут), Светислав Бранковић, Душан Ђорђевић и његов син Ненад (пут) и многи други.

Према казивању Радисава Ђорђевића, старог 79 година (који је педесетих година XX века био председник села), 1949. године у Градишту је било 90 пари волова (само шест домаћинстава није имало волове). Поред волова било је и гвоздених плугова, али и дрвених ралица.

У условима натуралног начина привређивања и живота, село је испољавало већи степен заједништва, узајамног испомагања, везаности за природу (за природни календар) и колективни однос, како унутар себе (унутар сопствене сељачке заједнице) тако и према спољним утицајима (нарочито према Турцима). Али ни у тржишно-грађанским, па ни у такозваним социјалистичким условима после Другог светског рата, овај систем вредности није се битно изменио. Градиштанци су, у основи, нарочито у сфери производње, остали неповерљиви према многим утицајима «споља», који су одударали, или одударају од традиционалног система вредности, или који се емпиријски нису могли проверити.

Исељавање, које је – углавном због егзистенцијалних разлика између града и села – од шездесетих година XX века захватило Градиште, оставило је село без радно и биолошки највиталнијег дела популације. У Градишту су остала старачка домаћинства, временом све мање способна да одрже и витализирају пољопривредну производњу. Бројне производне гране и производне површине су запуштене, а шума, шикара и коров, на спонтаној основи, поново су оживели. Осим тога, крајем XX и почетком XXI века, наступио је помор стараца. Статистички попис из 2003. године набројао је у Градишту само 65 становника.

Што се тиче социјалне структуре, могло би се рећи да је она у Градишту одувек била прилично уравнотежена. Истина у природним условима било је мање, или скоро да није било, социјалних разлика. Живот и обичаји били су колективистичкији, хомогенизованији и узајамно боље испомагајући, али истовремено примитивнији и осиромашенији. У тржишним условима, после ослобођења од Турака, нарочито између два светска рата, живот је био живахнији, динамичнији, али у основи, сиротињски. У селу су се издиференцирала два друштвена слоја: средњаци (средње богати сељаци, већина) и сиромашни сељаци (сиротиња, мањина). Праве богаташе (кулаке) Градиштанци не познају, премда је, према социјалним мерилима у средњем Понишављу, и таквих било. У Градишту су сви, имовински и социјално, у основи, инклинисали сиромаштву, што је било карактеристично и видљиво и с физичког аспекта: у комуналној сфери, становању, у области квалитета живота, итд.

После Другог светског рата, у ранијој фази, кроз покренути ентузијазам и велико друштвено залагање, почело се много што шта мењати и изграђивати: на кући, донекле у дворишту, у производњи, у сеоској инфраструктури, итд. Кућа је почела добијати боља конструкциона решења (већи број просторија, већи трем, патос, чвршћи и бољи грађевински материјал, као што су цигла, бетонско гвожђе, цемент, цреп), двориште је почело да се диференцира на «башту» с поврћем и цвећем (ограда је онемогућавала стоци и живини да улази у башту) и економски простор у којем се обављала привредна делатност. Градиште је добило електрично осветљење, воду, асфалт, пољопривредне машине, боље сорте семена, квалитетнију стоку, итд. Тај полет, међутим, прекинуо је егзодус, јер су се шездесетих – седамдесетих година, дискриминацијом села, знатно боље перспективе за живот и рад отварале у градовима. За Градиштанце, нарочито у Нишу, Белој Паланци, у насељу на железничкој станици Долац, у каменолому у Светој Петки, у Београду, итд.

Ако би се с аспекта судбине Градишта сумирао целокупни огромни дијапазон времена кроз историју, могло би се рећи да је

изоловани положај Градишта на улазу у Сићевачку клисуру, у натуралним условима, за развој села био релативно повољан, да би се у тржишним условима све окренуло на другу страну. Оно што је у натуралним условима представљало предност, претворило се у ману. Градиште се, првенствено захваљујући неразвијености локалних тржишта и тржних центара (железничка станица Долац, Црвена Река, Бела Паланка), нашло далеко и изоловано од ових и других центара. Железничка пруга, изграђена 1886/87. године, а касније и Нишавска магистрала (од 1964), нису Градишту донели никакву корист, осим што су убрзали егзодус. Једна од многих шанси за Градиште могла би да буде развој неке привреде на бази туризма, нека мања или специјалистичка производња, привредни успон железничке станице у Долцу и слично. Питање је, међутим, да ли су заступљени и да ли постоје фактори који би тако нешто омогућили.

НАРОДНИ ЖИВОТ (КУЛТУРА)

Везаност за земљу, натурални начин привређивања и изолованост од утицаја споља (од утицаја центара и зона цивилизације) створили су у Градишту – и на селу уопште – специфичан, селу својствен начин живота, такозвани сељачки (рурални) начин живота, или сељачку (руралну) културу. Овај облик (тип) културе одржавао се вековима, па је – и поред значајних утицаја спољњег света у тржишним условима – био доминантан у Градишту (и у традиционалном селу на Балкану) и на почетку трећег миленијума. Због своје сваштарске и, у значајној мери, самодовољне производње – где је овај тип производње још увек био доминирајући (као, на пример, у Градишту) – рурални начин живота је способан да производно и културно (не и политички) егзистира изван глобалног друштва, па, у одређеној мери, модификован и локално обогаћен, и изван других сељачких заједница. Отуда, за Градиште као и за традиционално село на Балкану уопште, може се рећи да је «резерв» («депо») народне културе.

Такав начин живота (култура) препун је обичаја, предања, веровања, ритуала, навика, понашања који се у Градишту уобичавају и негују од искона. Он захвата све манифестације живота: кућу, породицу, занимања, производњу, одевање, исхрану, фолклор, говор – све.

Далеко би нас одвело ако бисмо описали, или, бар, покушали да опишемо, све обичаје, навике и понашања у Градишту. Зато ћемо овде навести само неке.

Већ сам спомињао да сам у Градишту чуо причу да «камен расте». Некад, кад су дедови и прадедови орали земља је била дебела и дубока, а сад се, на многим местима, заорава у камен. (У овом лаичком расуђивању после уништења шумског покривача, сељаци нису видели и не виде улогу и моћ денудације и ерозије).

Такође, споменуо сам казивање неких мештана о томе да је неко на једном месту (испод једног дрвета) у близини Чуке «изорао гром». Кад сам, након увида у изорани предмет, упозорио да се ради о металном делу античког копља (с обзиром да је дрвени део иструнуо), моји саговорници ми нису веровали.

Занимљива је такође прича о томе да су се овце, осетивши вука, толико преплашиле да су разбиле ограду око тора на појати и разбежале се по планини тако да су морали «недељу дана да их сакупљају».

Овчар Велимир Војиновић покушао је, подметнувши овчарски штап, да прескочи бујицу, али бујица га је однела и он се удавио. Данас у селу кружи прича да се Вељи дол тако зове по утопљеном Вељи. Назив Вељег дола (Велики дол) је, међутим, много старијег датума.

Баба Вела, која је умрла у 105. години, живела је као удовица, на појати у Дубрави. Била је, пред Други светски рат, позната и призната у селу као исцелитељка која лечи бајањем и врачањем. У њену лечилишну даровитост се није сумњало. Појата јој је била пуна разних китица лековитог биља. Лечила је тако што је мрмљала неке неразговорне речи и спремала мелеме за мазање или траве за чајеве. Борко, баба Велин унук, прича да су баба Велу позвали да му као малом детету «пребаје», пошто је требало да умре. Баба је рекла: «Дете је здраво, али гладно. Дајте му да једе». Тако је баба Вела спасила живот Борку.

Године 1944, пред капитулацију и одлазак бугарске окупаторске војске из ових крајева, два дечака (Слободан Ђорђевић и Михајло Момчиловић) требало је да однесу нешто партизанима у планини. Успут су налетели на бугарску војничку патролу (или је патрола налетела на њих). На питање војника: «К' де идете, момчета»? дечаци су се почели довијати на разне начине (најчешће да иду по стоку), а војници Бугари су били жедни, али су се бојали да се приближе неком извору. У таквој ситуацији натерали су децу да им у чутурицама донесу воде, али су их претходно изули и узели им обућу (опанке). Деца су донела воду и поново се докопали своје обуће. Свако је на свој начин био задовољан и отишао на своју страну.

Према казивању бројних старијих мештана, у градишком атару (у Орловим стенама и Градишком кањону), између два светска рата, и раније, гнездили су се орлови. Орлови су својим летом разбијали градоносне облаке, па су, између осталог, штитили село од града.

Таквих прича има много.

Што се тиче обичаја, могао би овде бити наведен инструктивни текст Вукадина Митића из хронике села: Враниште. Вукадин Митић у хроници о Враништу (позитивно рецензиран рукопис), поред осталог говори о «народном животу» у породичној задрузи у епохи доминације патријархално-руралне културе (негде на почетку XX века). Овај текст се може сматрати не само значајним прилогом сеоској хроничарској литератури, већ и вредним научним доприносом бољем познавању функционисања патријархалне заједнице на селу, посебно у западном делу пиротског Шоплука (што увелико важи и за Градиште). Митић, између осталог, каже: «Рад се доживљава као признање члану домаћинства, а немогућност да се ради због болести, порођаја или старости, као неприлика и непажња према осталим члановима у кући». Све је подређено интересима домаћинства, па и удаја девојака. «Девојка се (приликом удаје) само формално пита, иначе се прилика бира према процењеним интересима дома и најчешће се намеће силом. А љубав долази накнадно, ако дође. Муж и жена се навикну једно на друго, траже своје место међу осталима у дому, подижу децу и труде се да не одскачу и не ремете успостављени ред. Ако је више браће, а дом велики и имућан, онда је један брат овчар, други козар, трећи рабација, а отац је, рецимо, воденичар, млекар или пчелар, па се следеће године браћа мењају на пословима.

Међу женама, свекрва одлучује о свему. То може да чини и најстарија јетрва. Жене деле *женске* послове мање више равноправно. Према умешности, снази, навици, једне кувају, друге месе, треће прерађују вуну или конопљу, а све заједно надгледају сву децу не правећи никакву разлику у поступању између своје и остале деце. И дар за девојку спремају не правећи већу разлику између своје и јетрвине кћери. А и оне које немају децу подижу децу својих јетрва и тако ублажавају нетрпељивост која је у дому према нероткињама велика. Тамо где је више јетрва одговорност за домаће послове преузима једна јетрва за једну седмицу, па после друга и тако се ређају.

Увек уз рад, али и у часовима доколице уз огњиште или у другим приликама, деца и остали чланови дома васпитавају се за колективни живот у дому и за живот међу људима. Васпитање иде преко песама, басни, легенди, бајки, анегдота, пословица, преко навођења лоших примера и примера за углед, ретко кад уз батине, тако да нико и не помишља да било како нарушава успостављен ред и норме понашања.» «Тако се од малих ногу, поред осталог, развија и неиспољавање индивидуалности у понашању, стављање колективног интереса изнад личног, оспособљавање за рад и умешност у раду, поштовање Бога, родбине и обичаја, сажаљење према особама у невољи, дакле, све оне особине које тако велику заједницу чине кошницом у

којој се ствара и множи, а не разграђује и не смањује. У дому сви раде према способностима и све што створе заједничко је и заједнички се троши и користи. Женска деца кад стасају за удају знају да су *чужда коска* и морају да *си траже (нови) дом*. Тај дом тражи домаћин (при том) сасвим ослоњен на *саветнике* жене.

Кад број чланова пређе одређену меру и постане сметња даљем напретку, или неко од браће вуче на своју страну па кришом граби или то чини његова жена, или умре деда или отац ауторитет, онда се задруга дели. Већ је направљено онолико кућа и других зграда колико има браће и купљено онолико пари волова и кола, те се коцком одреди који ће од једнаких делова ком брату да припадне. Ако су сукоби велики онда помажу родбина, комшије и пријатељи да се мирно поделе и разиђу без суда...

Породичну традицију највише понављају и преносе деци старци и бабе, свако из свог угла. Сарадња са родбином се брижљиво негује *до осми појас па и понатам*, тако да се унутар првих осам колена сви ословљавају, зависно од степена и врсте сродства са чичо, ућо, *тетине*, или *стрино*, ујно, *тетко*, са *баје (бате)* и *доде (даде)*, са *браце, писаре, писарће, убавице*, и слично, и што се позивају на славе, свадбе и друге породичне свечаности, што се испомажу у невољи (пожар, масовно угинуће стоке, смрт), сва родбина помогне рођака да се брзо опорави. Негују се и односи са комшијама у селу, на појати или са комшијама на њиви. Каже се 'комшијина кожа је до грбину'. Од комшије се није пазило да што не украду. Крађа је била велика брука. Дође комшија у празну незакључану авлију или кућу, узме лопату, котао, или џак брашна, а увече то пријави. И ту врсту интимности, слободе у понашању укућани доживљавају као част, а не као дрскост и непоштовање дома».

Александар Величковић (умро у 93. години, 1998) причао је како су га оженили: «Имао сам 19 година и спремао се за војску. Отац само што се вратио из рата, пошто је прешао Албанију и био у Бизерти и на Солунском фронту. Проценио је да је кући потребна радна снага и да је предуго чекати две или три године док се син врати из војске. Позвао је пријатеље и саборце и договорили су се да обиђу три породице у којима су стасале девојке за удају. Прво су свратили код Џокана и већ ту уговорили веридбу и свадбу. Кад се с пријатељима вратио, већ код капије позвао је своју супругу: 'Веко, дај пушку!'. Прихватио је 'француску брегету', коју је донео из рата и опалио и тек после укућани, збуњени и уплашени, сазнали су за будућу снају. Потом су пристигли рођаци и суседи и предверидба је прослављена током ноћи.»

Занимљиве су и друге приче у селу.

По казивању Јовановић Анке, старе 81 годину (разговор је вођен новембра 2003. године) «кад се порађала ништа није знала. Муж је отишао на работу, а ја тури пасуљ да се кува. Т'гај ме нешто заболе и дете испаде. Ја се уока, жене притрчаше, дођоше и неке бабе, окупаше бебу и она поче да расте». Иста казивачица, даље, вели: «Њиве су нам биле под Брдом, па кад жањемо татко ни вели: варкајте децо, немој ни јед'н клас да ви испадне». А затим: «Гумно нам је било у двориште. Кад дође за жетву у њега докарају снопје. За жетву се у сред дворишта побије стожер, па онај ко може да плати врше с коњи, а онај ко је сиромашнији, као ми, врше кравама и воловима.» Данас, 2003. године, двориште је прекривено скелетним љускама кречњака. На моју примедбу: «Како су могли у таквом земљишту да побију стожер»? Баба Анка одговара: »Е, онда је сво двориште било прекривено земљом, коју су кише однеле. Сад је, ето, камењар».

Александар Крстић, казивач, стар 70 година вели: «Село пре триста година није постојало... У градишком атару су расле велике шуме. Турци су ту нерадо залазили, јер су се бојали хајдука. А пре тога живели су Латини. Њих су побили Турци и у селу су остале само три куће. Затим су се приселили сељаци из других села и то они који су бежали од Турака. Тако се село обновило.» На то његов син Небојша Крстић, стар 39 година, додаје: «Мој деда ми је причао да су Палашевци дошли са Косова».

По казивању Властимира Ђурића, старог 73 године, главни сеоски Запис је био у Дубрави, посвећен летњем светом Николи. Запис, као и Оброк поред њега, славио се тако што би пре подне тог дана из Црвене Реке дошао поп Јова, осветио Запис и пресекао поређане сеоске хлебова (погаче). Потом би се народ разишао по кућама, где би дочекивао госте. Након тога би се правио ручак. После би се код Црквице направила игранка... Иначе, славили су се: свети Јеремија (кад је сутрадан славило цело село), а на одређени дан других светаца обилазили би се други записи: у Гујином кресу, свети Илија (под Коритиштем), света преподобна Параскева (света Петка) (код Црквице у средселу) и у другој половини октобра Волонски («Говеђи») празник. Овај последњи је у последње време добио на важности, јер је овчарство у новије време доста изгубило на значају Тог дана, они који су имали, или који имају, крупну рогату стоку не раде. Истом би се секао колач, али без попа.

На празник светог Јеремије, кад слави цело село, на импровизованој пијаци код црквице могли су се купити слаткиши, децје играчке, лицидерски колачићи, јефтинији текстил, «пиротски» опанци, секире, мотике, сврдла, кламфе, клинци и друге уобичајене домаће потрепштине. Поподне, обавезно је било коло уз гајде, фрулу и тупан.

Што се тиче предања, обичаја, навика, ритуала, веровања, понашања, митова, сујеверја, празноверица, односа према цркви, итд, без обзира на политичке турбуленције и промене које су пратиле живот села, они су се одржавали вековима, па се, умногоме, одржавају и данас. Само њихово набрајање и опис, без улажења у генезу и тумачења, захтевао би много страна, ако не и читаву књигу. Довољно је рећи да је за сваку пригоду и радњу постојао обичај и објашњење, и то најчешће не један и не једно. Међу таквима могли би бити наведени: предања и митови око села и становништва, обичаји и радње у вези са свецима и црквом, обичаји, ритуали и понашања о празницима, свадбени обичаји, ритуали и обичаји у вези с рађањем, крштењем и смрћу, како се слави одлазак у војску, шта се ради и који су обичаји када се неко разболи, онемоћа и како се лечи, како се раде и израђују разни одевни предмети, кућа, кућни предмети, храна и зимница, какви су и који родбински и међусеоски називи и обичаји, моба, седенће (прело) и игре, музички инструменти, дечје и чобанске игре, народни говор, здравице и пошалице, клетве и благослови, анегдоте, надимци и прекори, народне песме и приче, загонетке, итд.

Међу народним обичајима треба поменути и мобу. Моба се практиковала и у натуралним и каснијим тржишним условима. Неки њени рецидиви нису пресакли ни данас. Моба је обичај кад се за узврат родбини или пријатељима помагало да ураде неке пољопривредне послове или да сазидају кућу. Моба се у неким случајевима (жетва, комишање кукуруза, бербa винограда, помоћ болеснима и старима) обављала и без повратне услуге.

Седенће (прела) су биле обичај и забава, коју је нарочито волела омладина (и мушка и женска), а и старијима није била на сметњи, јер су се током седенћарења одрађивали бројни послови. Седенће су се организовале крајем лета и с јесени, кад су ноћи још биле топле, а праве зиме још није било. Седенће су се организовеле по месним крајевима, на погодним местима и, осим што би се радило (прело, плело, крунио кукуруз, разговарало, певало, итд.), било је и доста забаве, а и слања љубавних порука. На седенћарском месту се ложила ватра и жене, пре свега девојке, поседале би око ње. У састав забаве ишло је удварање, крађа вретена, марама, ситних предмета, издвајање парова у марк, итд. Многе љубави су се наговештавале или обзнањивале на седенћама.

Славе и друга веселја (свадбе, сабори, свечаности, итд.) такође су били саставни део народног живота. У њима је, поред осталог, било и елемената забаве, игре и спорта.

Међу новијим, после Другог светског рата уведеним обичајима, могли би бити споменути: самодопринос, сусрети села и испраћај вој-

Драгана Ђорђевић (1987).

Војкан Ђорђевић (1987).

Сусрети села (1984).

ника у војску. Сва ова три обичаја, осим донекле трећег, нестали су после слома друге Југославије. Самодоприносом сурешавани поједини битни инфраструктурни и животни проблеми у селу: пут, увођење електричне енергије, изградња водовода, грађење школе, итд. Сусретима села се оживљавао културни живот, а преко испраћаја војника у војску организовало се је славље и гозба. Ова последња три обичаја на крају XX века су нестала, а изгубили су се и људи који су их могли спровести.

Милутинка и Божа Радуловић
с краја 19. и прве половине
20. века у народној ношњи.

ШКОЛСТВО И ВАСПИТАЊЕ

Школство у Градишту имало је и има специфичан ток. У његовом развоју може се издвојити неколико периода, али свима њима је заједничко то да се ниједан просветни радник (учитељ) није дуго задржао у њему.

Пре свега, неписменост је царовала у селу вековима, али захваљујући натуралној и искуственој пракси, натурална производна знања су се одржавала вековима, па, на тој основи, и живот.

До ослобођења од Турака нико у селу није био писмен. На целој територији источног дела Сићевачке клисуре није било ни једног манастира око којег би се окупљала и ширила црквено-манастирска писменост. Сељаци су сами обављали ритуалне радње, а уколико је долазио свештеник, долазио је из Врандола, или из Моклишта и неког још удаљенијег села, па и то се није тако често догађало.

После ослобођења од Турака, у условима добро ситуиране натуралне привреде, Градиштанци су приступили изградњи црквнице-капеле посвећене светој преподобној Параскеви (светој Петки),

Четвороразредна Основна школа поред црквице, марта 1943. године.

при истоименом старом запису у средселу. Свештеник из Врандола, с обзиром на то да је Градиште припадало врандолској црквеној јурисдикцији, повремено је долазио у село и обављао богослужбене радње. У документацији у вези с изградњом и коришћењем црквице-капеле, која се чува у историјском архиву у Нишу, види се да су се у црквици-капели обављали литургија, венчања, литије, итд, и да је била доста добро опскрбљена богослужбеним реликвијама, списима и другим црквеним материјалом. Неки мештани («тутори») знали су да се потпишу. Записници, извештаји, књиге и документа црквице-капеле, писани су узорним српским језиком.

У таквом стању писмености Градиште је дочекало смену обреновићевске династије, Балкански и Први светски рат. Мештани села, не рачунајући у рату страдале становнике, ушли су у послератно раздобље с проширеним видицима и погдеде с већим степеном основне и опште писмености. Неки мештани су кроз рат стекли одређена знања: на пример, Градиштанац Јован Величковић био је у Бизерти и с другима на Солунском фронту. После Првог светског рата око двадесетак Градиштанаца одлазило је пешице у Крупац, где су учили основну школу, а пре тога неки су ишли у Шпај.

Истовремено, после Првог светског рата, у селу су се почеле рађати и стварати иницијативе за отварање сопствене четвороразред-

не основне школе. Нешто пред 1930. годином сељаци су формирали одбор и средства и успели да од сеоског коша за житарице у сред-селу направе четвороразредну основну школу. Уз кош су доградили две патосане собе за стан учитељу, доградили подрум и целу зграду облепили блатом. Такву основну школу државне власти прихватиле су као подобну и од 1930. године у Градишту је прорадила четвороразредна основна школа. У село је дошао први учитељ. Деца, која су пре тога ишла у Крупац, наставила су школовање у свом селу, а са њима се уписала и нова генерација ђака, тако да је у школској 1930/31. години Основну школу у Градишту похађало преко 40 основаца.

Изглед простора (остатка црквице и голог простора Основне школе), октобра 2003. године.

Судбина Основне школе у Градишту није била наклоњена селу. Учитељи су се мало задржавали: највише око једне до две године. Два момента у таквој судбини градиштанске Основне школе играла су кључну улогу: удаљеност (забаченост) села и слаб материјал од којег је била направљена Основна школа.

Основна школа је повремено радила с прекидом. Чекајући новог учитеља у градишку основну школу окупљало се и преко седамдесет ученика. Тако је и новопостављени учитељ Јован Ћирић, тек што је завршио Учитељску школу у Јагодини јуна 1942. године, дошао у Градиште у празну школу. Деце за школовање је било око 66.

Знајући да је један од кључних разлога слабог задржавања учитеља у селу удаљеност и слаб квалитет грађевине Основне школе, мештани су још за време окупације резервисали простор за нову

Изглед црквице, остатка Основне школе (у предњем) и Брда (у задњем плану), октобра 2003. године.

Основну школу и почели обезбеђивати печену циглу за (рачунајући да у Дубрави имају квалитетну дрвену грађу за потребе нове Основне школе), али ратне прилике и приближавање краја рату одлагали су и одложили изградњу.

Услови за изградњу зграде нове основне школе створени су после Другог светског рата, и мештани су је изградили прерадом сеоског коша. Међутим, велики егзодус који је након Другог светског рата, од шездесетих година, захватио радно способно становништво села, довео је до наглог и рапидног смањења броја ученика, тако да је четвороразредна Основна школа у Градишту, при броју од дванаест ученика 1957. године, престала са радом (последња учитељица је била Снежана Живковић).

Оронулу зграду нове Основне школе, захваљујући пре свега иницијативи и раду Драгана Димитријевића, новинара из Ниша, мештани су обновили, али уз другачију намену: првобитно за галерију слика, а затим за планинарско-туристичко коришћење и као дом културе и сеоски здружни дом.

Гашењем Основне школе у селу школовање Градиштананаца није престало. Оно се наставило, само сада у градовима и местима где се одселило радно способно становништво. Као брижни родитељи, одсељени Градиштанци настојали су да – уз недаће и одрицања одшколују своју децу (да им, како се говорило, «даду хлеба у руке»), и већ крајем XX века, према подацима које су сакупили др Видосава Момчиловић и Ранко Ђурић, било је преко тридесетак одшколованих по-

томака Градиштанаца са средњом, вишом и високом школом у разним струкама.

Што се тиче васпитања, оно се одвијало у селу од памтивека, пре него што су се појавиле школе и образовање на бази школства. Натурални начин производње и патријархални начин живота (култура) израстао на њему, припремали су породицу и друштвену заједницу у селу да, појединачно и колективно, изгради и у себе угради такав систем вредности и погледа на живот, такав систем веровања и обичаја, који је обезбеђивао и продужавао живот и заједници и појединцу у селу.

Обрађујући систем васпитања у Бабином Калу у прошлости (у време ослобођења од Турака) (што важи и за Градиште), Градимир Маринковић у хроници о овом селу каже: «Васпитање деце и омладине одвијали су се стихијно (вероватно мисли спонтано, Ј. Ћ.), кроз сам кућни живот, домаће уређење и личне примере. Родитељи су према деци већином били строги, нарочито очеви. Брукање, претње, псовке, «ћотек», па и клетве – биле су углавном васпитне мере. Отац је махом заузет другим пословима и ретко милује своју децу. А и другима зна да земери кад то чине: 'Немој да га алиш'. Жене су према деци попустљивије, али и оне их туку још од малена. Ипак њихово главно средство је брукање, претње и понека клетва ('Буди миран, че играш пиперевку!'. 'Че дојдеш ти на комат, чу те уватим ја'. 'Немој да ме резилиш код људи'. 'Троши си главу кад си недоказан').

Деца су највише нежности очекивала од бабе и деде, као и од чиче и тетке. Често се очеви више шале и мазе са братовом децом него са својом.

Међутим, иако васпитање није било посебно осмишљено и засновано на одговарајућим педагошким знањима, оно се је ипак ослањало на искуства многих генерација, патријархални морал и хришћанске нормe, и може се рећи да је у датим условима задовољавало потребе. Сигурно се многи старији Бабинкалци (аналогно и Градиштанци, Ј. Ћ.) сећају оваквих и сличних речи својих мајки: 'Ајде сине, дизај се, пладне стану, искарај овце на пашу. Добро да ји вардиш, да не направе неке штету. Слушај кво ти причам. Ако се некакво деси, баштати има лом да направи. Ти њега знајеш – има да те згази као грсницу!... И пази там по шумацити, по ровинете, немој да к'раш ко стока. Гледај куде идеш, куде стањујеш. Не чепљази се по дрвја да се не сцениш, да се не убијеш...!'.

У тим простим, често грубим речима, пажљиви аналитичар може да запази доста васпитних елемената. Ту је, пре свега, упућивање на то да дете добро обави задатак који му се поверава и указивање на одговорност за то. Ту је и јасно изражен став да се туђа имовина мора поштовати и чувати. Ту је и претња, али не истицање ауторитета оца као главе породице. И ту је, најзад, родитељска брига, љубав и савети како да се дете чува.

Градимиr Маринковић у хроници о Бабином Калу наводи да су у попису становништва 1895. године у селу наведена четири писмена човека, а 1900. године седам. Стање у то време није било много друкчије и у Градишту, премда изненађује чињеница да је у записницима, одлукама и документима око зидања црквице свете Петке у сеоском насељу, пронађеним у једној напуштеној и полуразрушеној кући 2003. године, нађено доста писмено написаног текста с изванредним рукописом.

Напред наведени и описани (патријархални и рурални) систем васпитања углавном се био очувао до иза Другог светског рата, кад се егзодусом радно способног становништва почео мењати и гасити.

Њега је у новим срединама брзо почео смењивати систем васпитања и образовања, углавном пренет и досељен са Запада. Остарело становништво, које је остало у селу (старачка домаћинства) није било у стању да се супротстави културним (васпитно-образовним) утицајима пониклим у одсељеним местима и градовима. Исти се често материјализовао у генерацијски сукоб између родитеља и деце, нарочито при крају XX века. Али, у не малом броју случајева и прилика, у настављању и поштовању правила живота који су се вековима стварали у селу. Поједини од потомака заборавили су на село својих предака (отуђили се), али један број долази за празнике, или у пригодним приликама, у село, где одржава обичаје и има поштовања за своје родитеље и претке, ако их још има у животу.

ЗДРАВСТВО

Непосредних података о стању здравља, здравственој култури, лечењу, лековима, итд. у прошлости у Градишту нема. Нема о томе ни било каквих археолошких података, записа и слично. О стању здравља и здравственој култури у прошлости може се само посредно, то јест на основу литературе, предања и релативно добро сачуваних традиција закључивати. Неких сазнања, у смислу поставки и погледа савремене медицине, није било.

Из народних предања и традиције – што је још увек присутно – људи су се, између осталог, највише плашили куге, коју су називали чумом. Ову опаку болест су себи у разним облицима представљали, али највише у облику младе жене (девојке), која се преиначава и различито представља у намери да људе превари. Људи су се од чуме различито бранили, нарочито бекством и склањањем у шуме, због чега су од ње најмање страдали пастири.

Иначе, против разних болести користиле су се бројне травке и биљке од којих су се правили чајеви или балсами који су се стављали на оболело место. Било је јако распрострањено и бајање («врачање»), нарочито против психичких обољења. Бајањем и психичком терапијом се сугестивно деловало на личност, у циљу да се ослободи тегоба, што је много пута и успевало.

Таквом односу према здравству, осим натуралног начина производње и рурално-патријархалног начина живота, доприносио је и изолован положај Градишта, сиромаштво и заосталост. У таквим условима народ се према здрављу односио с много емпирије, обичаја, религије и митова, створивши такозвану традиционалну или народну медицину.

Помиње се неких четрдесетак и више поступака и метода примене народне медицине. На пример, последице «злих (урокљивих) очију», које су разлог бројним психичким тегобама, најчешће се сузбијају бајањем и гашењем угљевља. Повишена температура се лечи (смањује) тако што се праве облоге од свињске масти и белог лука, које се оболелом стављају преко груди. Главобоље су се лечиле бајањем, односно стављањем на слепоочнице и главу облога од исеченог кромпира и сирћета. Гушобоља се лечила пијењем или гргорењем ракијом, или тако што би се око гуще стављала облога од ракије комовице, или облогом од стуцаног ланеновог семена. Контузије, згњечења и слично лечили су се загртањем у овчију кожу, уповавањем у топло ђубриште, или умотавањем у овчију кожу натопљену топлим мекињама. Болест би могла настати и од «мађија» (ако неко уме да их направи), од «сугреба» (ако неко нагази гребане трагове од мачке, кучета или неке животиње), што се лечило травом «шушњар» (ако би се у чај од ове траве ставиле љуске од ускршњег јајета). Болест могу да изазову «нечастиве силе», клетве, «але», «чума», итд., што се сузбијало бајањем или разним контрамерама које су врачаре обично знале, али многе је и народ знао у спрези с религијом, веровањима и обичајима.

Међу лековитим биљкама и предметима којих је у атару било, и чије екстракте и данашња модерна фармакологија признаје и користи, могли би бити поменути: бели слез, нана, жалфија, кукурек, зова, глог, срцепуц, гороцвет, мајкина душица, хајдучка трава, липа, чемерика, кантарион, пелин, црни и бели лук, босиљак, линцура, ланено семе, кромпир, папрат, винова лоза (ћиширка), дивизма, калопер, глина, поједине гљиве, итд. Неке међу овим биљкама имају терапеутско дејство, а неке су се (попут омразичја, растрзичја, омамљена, срцопуца, раставичја, бесничја, прострела, покоснице, итд.) користиле у бајању, ради постизања одређеног циља (да створе или онемогуће раздор, болест, мржњу, да служе као амајлија на путу, у рату, код женидбе или удаје, итд.).

Значајан утицај на здравствену културу, обичаје и веровања играла је и црква. Попови или калуђери су «за здравље» или у вези са здрављем читали молитве, или призивале разне свеце. Такође су се многе обредне ствари чиниле у вези с рађањем, крштењем, детињством (да буде здраво), у вези са стоком (да буде здрава и плодна), у вези са смрћу, поводом разних празника и заветина, итд.

Радисав Ђорђевић, казивач, стар 80 година.

Добросав Костић, казивач, стар 69 година.

У најновије време – на почетку XXI века – иако је савремена медицинска наука стигла и до Градишта, стари, традиционални облици лечења нису изумрли и нестали. Баба Јовановић Анка, стара 81 годину, која у селу важи за исцелитељку (бајалицу и врачару) вели: «Кад се разболимо (мисли на своју младост, Ј. Ђ.), ишли смо у Крупац код Ђорђија, који је знао лек за све. Лечио је травкама које је сакупљао одасвуд, али је знао и да баје». Анка, која је касније и сама постала «вражал'ц», даље вели: «Постоје травке за све болести». При том ми

је показала на стару кућу у којој чува китице и бокоре, али ми није одавала тајну лечења (јер лечење губи снагу ако се ода тајна), нити је знала да наброји називе свих трава и предмета које је користила. Приметио сам да жалфију зове – калавер. Добросавка Крстић, стара 48 година, која је присуствовала разговору, додала је: «Људи су се лечили махом – по природи. На пример, кад неког нападне црвени ветар, баба Вела (која је у првој половини и средином XX века била главна исцелитељка у селу) лечила је травкама и бајањем. Један од њених лекова је била – ћиширка. Кад се неко озледи или кад му се рана загноји, она је стављала парче винове лозе на ватру да сагори. Њен пепео би потом посолрила на рану и она би се сасушила. Чиреви, богиње и сличне болести су се лечиле куваним вином. Магарећи кашаљ («магарица») лечио се травкама и млечном травом («која се намлзе»). Ова мешавина се оболелом давала да пије и за неколико дана магарица прође... Старије особе су ову бољку тешко пребољевале».

Властимир Ђурић, стар 73 године, потврђује тезу да се у прошлости (мисли на прву половину XX века) највише лечило травкама и бајањем. «За бајање се користила и перушка», коју је примењивала и баба Вела. Лечила је «какво год да те заболи». Ова баба, која је, иначе, уживала велики углед у селу, «лечила је и људе и стоку».

После Другог светског рата, много се што шта изменило у здравственом погледу, нарочито отварањем здравствених станица (амбуланти) у појединим гравитационим центрима у околини (Црвена Река, Нови Долац, итд.), али у удаљеним крајевима, какво је било и Градиште, много што шта је задржано у традиционалном облику и смислу. Отуда су се старији људи (деце и омладине при крају XX века скоро да није и било) лечили махом на

традиционалан начин, што Анка Јовановић, казивач, стара 81. годину, ће рећи у многотоме «судбински», «како је бог рек'л», то јест травкама, бајањем, балсамима и вером у бога и обичајима.

ФИЗИЧКА КУЛТУРА И СПОРТ

На подручју Градишта, нарочито деца и млађа генерација одувек су неговали игре и спорт. Средњој и поготову старијој генерацији није било до спорта; исувише су били ангажовани егзистенцијалним проблемима и другим бригама. И сам спорт у прошлости, до пред Други светски рат и после њега, није имао такмичарски нити рекреативни карактер, већ је углавном представљао разоноду у којој су били присутни и такмичарски елементи. Осим тога, он је представљао самониклу забавну активност и изводио се (остваривао) локалним средствима и могућностима.

Најкарактеристичније спортске разоноде, трајуће кроз векове биле су, код мушкараца: свирале од врбовог прућа, пуцаљке од зове, гађање луком и стрелом, игра «з», клиса (киска) и бројне чобанске игре: свинђа, скачмотка, бацање тојаге, труло магаре, троного дрво (чула), јурикапа (ради капа), итд. Практиковале су се и игре, које су се научиле у школи, кад су деца између два рата почела масовније да иду у школу. Девојчице су најрадије играле: прескакање конопца, бацање у вис и скупљање ораха («бапће»), «небо», обртање чигре, и у новије доба, оно што се научило у школи.

Пре балканских ратова и Првог светског рата први пут се, као организовани спорт, појавило стрељаштво, а након 1930. године фудбал, и то као крпењача. Овај спорт, и уопште спорт, практиковао се, пре свега, у сеоском насељу, јер се на појатама доминантно морала чувати стока (нарочито због опасности од вукова), тако да је за чобанске игре, и поготову за спорт, остајало мало слободног времена. Крпењача (фудбал) и друге игре (клина, свинђа, игре с тојагама, «з», итд.), које би се како-тако могле сматрати спортским, играле су се доминантно код црквице у средселу. Овај «спорт», осим што је представљао самониклу забаву и активност, изводио се локалним, у атару присутним средствима и могућностима.

Фудбал (крпењача) представљало је до појаве егзодуса после Другог светског рата доминантан спорт. С одласком радног и биолошког способног становништва у емиграцију и градове и са замирањем пољопривреде, уследило је и његово гашење.

Средњој и поготову старијој генерацији – осим повремених веселја нарочито у зимском делу године – мало је било стало до спорта: исувише су били заокупљени егзистенцијалним и другим проблемима. За ове узрасте у селу следовао је рад и само рад.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Војно-географски институт, *Топографска карта Ниш – 2*, 1:50 000, Београд, 1955.

Миловановић Бранислав и Ћирић Бранислав, *Геолошка карта СР Србије*, 1:200 000, лист Приштина – Ниш, Завод за геолошка и геофизичка истраживања, Београд, 1968.

Статистички документациони центар, *Пописни подаци за 2002. годину*, Ниш, 2003.

Уредба о заштити парка «Сићевачка клисура», Службени гласник Реп. Србије, бр. 16, од 5. V 2000. год.

Завод за урбанизам Ниша, *Просторни план подручја са посебном наменом «Сићевачка клисура»*, Службени лист града Ниша, бр. 16, од 16. јула 1955. год.

Војно-географски институт, *Сићевачка клисура*, 1: 25 000, Београд, 1970.

Историјски архив, Црквена документа о градњи и раду црквице-капеле свете преподобне Параскеве (свете Петке) у Градишту, Ниш, 2003.

ЛИТЕРАТУРА

ВУКОСАВЉЕВИЋ, СРЕТЕН, *Историја сељачког друштва I, Организација сељачке земљишне својине*, Београд, 1965, стр. 1 – 334.

ВУКОСАВЉЕВИЋ, СРЕТЕН, *Писма са села*, Београд, 1962, стр. 1 – 156.

ВУКОСАВЉЕВИЋ, СРЕТЕН, *Историја сељачког друштва II, Социологија становања*, Београд, 1965, стр. 1 – 426.

ВУКОСАВЉЕВИЋ, СРЕТЕН, *Историја сељачког друштва III, Социологија сељачких радова*, Београд, 1983, стр. 1 – 596.

ГЕОРГИЈЕВИЋ, СВЕТОЗАР, *Балканолошке студије*, III – V, Ниш, 1975.

ДЕЈАНОВИЋ, ДРАГОЉУБ, *Два одреда – прилог за историју НОБ –а Нишког ратног округа*, Ниш, 1965, стр. 1 – 226.

ЖИВКОВИЋ, ВИТОМИР В., *Торлак*, Пирот, 1994, стр. 19 – 117.

ЗИРОЈЕВИЋ, ОЛГА, «Цариградски друм од Београда до Софије (1451 – 1683)», *Зборник Историјског музеја Србије*, 7, Београд, 1970.

ЗАХАРИЈЕВ, ЈОРДАН, *Крајините*, Софија, 1918.

ИЛИЋ, НИКОЛА, *Ослобођење јужне Србије 1877 – 1878*, Београд, 1977, стр. 1 – 260.

ЈАНКОВИЋ, ПЕТАР Т., *Историја развитка нишавске долине*, СКА, књ. XXVIII, Београд, 1909.

ЈИРИЧЕК, КОНСТАНТИН, *Историја Срба*, Београд, 1952.

КОСТИЋ, МИХАЈЛО, «Физичко-географске и привредно-географске одлике слива Јелашничке реке», *Зборник радова Прир. Матем. Факултета*, св. 1, Београд, 1954, стр. 108 – 132.

КОСТИЋ, МИХАЈЛО, «О улози и значају Сићевске клисуре за саобраћај, насеобине и људска кретања, прилог историјској географији и антропогеографији Нишавља», *Зборник радова Географ. Завода ПМФ*, св. II, Београд, 1955, стр. 93 – 111.

КОСТИЋ, МИХАЈЛО, «Типови и облик села у средњем Нишављу», *Зборник VI Конгреса географа ФЛРЈ*, Љубљана, 1962, стр. 393 – 400.

КОСТИЋ, МИХАЈЛО, «Сићевска клисура – природне лепоте и географске одлике», *Земља и људи*, св. 10, Београд, 1960, стр. 23 – 28.

КОСТИЋ, МИХАЈЛО, Белопаланачка котлина – друштвено-географска проучавања, Географ. институт «Ј. Цвијић», књ. 23, Београд, 1970, стр. 1 – 240.

КОСТИЋ, др ЦВЕТКО, *Социологија села*, Београд, 1975, стр. 1 – 274.

МАРТИНОВИЋ, ЖИВОРАД, *Нишка котлина, генеза и еволуција*, пос. Изд. СГД, књ. 43, Београд, 1976, стр. 1 – 115.

МАРТИНОВИЋ, ГРАДИМИР, *Бабин Кал, хроника села*, рукопис с позитивном рецензијом, у штампи, Београд, 2003.

МИЛАНКОВИЋ, МИЛУТИН, *Астрономска теорија секуларних варијација климе*, Глас СКА, књ. СХLIIII, Београд, 1931.

МИЛОШЕВИЋ – БРЕВИНАЦ, др МИЛОРАД, *Социологија сеоског саобраћаја у Србији*, Београд, 1975, стр. 1 – 236.

МИРЧЕТИЋ, ДРАГОЉУБ, Ж. и КОСТИЋ, ВЕЛИМИР, *Сврљешко-нишавски партизански одред*, монографија, Градина, Ниш, 1978.

МИТИЋ, ВУКАДИН, *Враниште*, позитивно рецензирана хроника села, рукопис, Бела Паланка, 2002.

МЛАДЕНОВИЋ, ТОМИСЛАВ, *Доња и Горња Студена*, хроника села, Ниш, 2002, стр. 1 – 540.

НОВАКОВИЋ, СТОЈАН, *Село*, СКЗ, Београд, 1965, стр. 1 – 243.

НИКОЛИЋ, ВЛАДИМИР, *Из Лужнице и Нишаве*, Срп. етнограф. зборник, САН, књ. XVI, Београд, 1910.

ПЕТКОВИЋ, КОСТА В., *Геологија Источне Србије*, Глас срп. краљ. академије, књ. СХL, 1930.

РАДЕНКОВИЋ, РАДОСАВ, «Онтогенеза мотива у легендама источне Србије», *Нишки зборник* 4, Ниш, 1977, стр. 121 – 134.

СИМОНОВИЋ, др ДРАГОЉУБ Ч., *Трансфер југословенских сељака у раднике, послератни рурални егзодус*, Лесковац, стр. 1 – 133.

СИМОНОВИЋ, др ДРАГОЉУБ Ч., *Сељачка газдинства и кооперација*, Ниш, 1970, стр. 1 – 214.

СТОЈИЧИЋ, СЛОБОДАНКА, *Нови крајеви Србије 1878 – 1883*, Библ. Нар. музеја у Лесковцу, књ. 20, Лесковац, 1975.

ЋИРИЋ, др ЈОВАН В., «Вукосављевићев став према просторној организацији сеоског насеља», *Зборник «Сеоски дани Сретена Вукосављевића»* III, Пријепоље, 1976, стр. 9 – 21.

ЋИРИЋ, др ЈОВАН В., *Основе социологије насеља и социологија села*, Ниш, 1979, стр. 1 – 179.

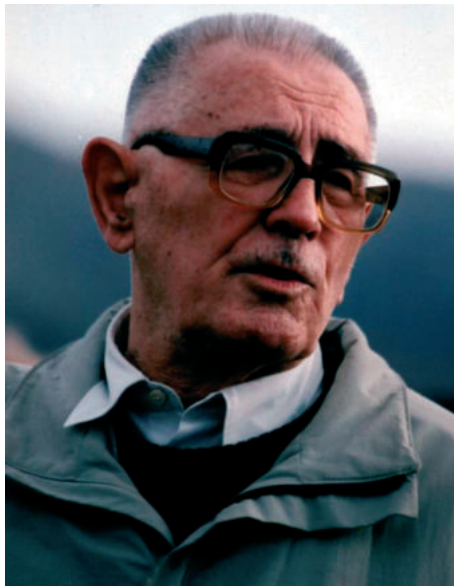
ТРИФУНОСКИ, др ЈОВАН Ф., *Грделичка клисура, антропогеографска расправа*, Лесковац, 1964, стр. 1 – 182.

ХРИСТОВ С., «Пиротскија окрг и неговито население», *Сборник на народна умотворина и книжина*, књ. XI, Софија, 1894, стр. 259 – 326.

СПИСАК КАЗИВАЧА

ДОБРОСАВ КОСТИЋ, стар 70 година,
МИЛОВАН БРАНКОВИЋ, стар 55 година,
ЈАГОДА СТОЈАНОВ, стара 56 година,
ДОБРОСАВ КОСТИЋ, стар 69 година,
Др МИХАЈЛО МОМЧИЛОВИЋ, дечји лекар, стар 79 година,
БРАТИСЛАВ ВЕЛИЧКОВИЋ, наставник српског језика,
ТОМИСЛАВ ВЕЛИЧКОВИЋ, наставник српског и руског језика,
стар 67 година,
ДРАГАН ДИМИТРИЈЕВИЋ, новинар из Ниша, стар 68 година,
ТИХОМИР ЈОВАНОВИЋ, стар 91 годину,
АНКА ЈОВАНОВИЋ, стара 81 годину,
БИСЕРКА ЋИРИЋ ЈОВАНОВИЋ, стара 58 година,
Др ВИДОСАВА МОМЧИЛОВИЋ, проф. универзитета,
стара 75 година,
РАДИСАВ ЂОРЂЕВИЋ, стар 80 година,
СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ, стар 60 година,
РАДОСАВ ЂУРИЋ, стар 70 година,
ЉУБИЦА КОСТИЋ, стара 75 година,
СТАНИМИР АНДРЕЈИЋ, стар 55 година,
ОБРАД МАРКОВИЋ, стар 76 година,
ВЛАСТИМИР ЂУРИЋ, стар 73 године,
АЛЕКСАНДАР КРСТИЋ, стар 70 година,
НЕБОЈША КРСТИЋ, стар 39 година,
ДОБРОСАВКА КРСТИЋ, стара 48 година,
РАДОВАН МИТИЋ, стар 63 године.

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Јован В. Ћирић

Географ, социолог, историчар (Крупац, 9. децембар 1922). Школовао се у Пироту и Јагодини (гимназија и учитељска школа), а студирао у Љубљани, где је 1952. године завршио девету студијску групу: географију, етнологију, социологију и националну историју. Стекао је степен доктора географских наука одбранивши докторски рад под насловом: «Савремени географски проблеми Ниша – услови досадашњег и могућности даљег развоја». Остварио је сва наставничка звања (од учитеља до редовног професора универзитета). Члан је Одбора за село при Српској академији наука и уметности, рецензент бројних хроника села и носилац медаље «Јован Цвијић».

Подручје Ћирићевог интересовања и стваралаштва је разноврсно: географија, социологија, историја, демографија, просторно планирање, методика наставе, енциклопедистика, итд. Његови радови могу се поделити у тринаест група. Велику групу сачињавају мањи прилози: више хиљада наслова.

СIP-Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

908(497.11 Градиште)

ЋИРИЋ, Јован В.

Градиште : хроника села / Јован Ћирић,

- Ниш : Центар за научна истраживања САНУ и
Универзитета у Нишу, 2006 (Ниш : Свен) . -

109 стр. : илустр. ; 24 см. - (Села
југоисточне Србије)

Тираж 200. - Реч издавача: стр. 9. -

Списак казивача: стр.109. - Белешка о
аутору: стр. [111]. - Библиографија: стр.
107-108.

ISBN 86-7025-407-7

COBISS.SR-ID 132596748

ISBN 86-7025-407-7